

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Բնագրի իրավունքով

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԼԻՔՈ ՄՈՒՇԵՂԻ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԵՐՈՒՆՔԱՆ ԵՎ ՆՐԱ „ՄԵՆԵԸ“

Անճադիտությունը՝ Հայոց պատմություն - Է.00.01

Պատմական զինտությունների զոկտորի զինտական ստորիման հայցելու
ստեղծությունները

Ս Ս Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1996

Հայրենի
Գ. Մարգարյան

Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ՊԱԱ Պատմության ինստիտուտի հայ հասարակական մտքի և պարբերական մամուլի պատմության պրոբլեմային խմբում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆԴՈՒՄԳԻՐԸ

Պաշտոնական քննողի մասնակցություն - ՀՀ ՊԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ՆՆՐԱԽՅԱՆ Մ.Գ.

ՀՀ ՊԱԱ ակադեմիկոս, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ՄԱՐԻՆՅԱՆ Ս.Ն.

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ՓԵԼԵՔՅԱՆ Հ.Հ.

Առաջատար կազմակերպություն - Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոն:

Ատենախոսության պաշտպանությունը կատարել է ~~Ս.Բ.~~ 1996 թ., ժամը ~~1~~ ³ -ին, ՀՀ ՊԱԱ պատմության ինստիտուտի պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան շնորհող 004 մասնագիտական խորհրդի նիստում /375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24 գ/:

Ատենախոսության հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ՊԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական կարիքներում:

Սերմանագիրը առաքված է ~~Ս.Բ.~~ ^{Հայկ. թղթ} 1996 թ.

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու ~~Ս.Բ.~~ ՄՆԷՔՈՆՅԱՆ Ա.Ա.

Թեմայի արդիականությունը: Անցյալի նշանավոր ազգային գործիչների կյանքի և գործունեության, նրանց թողած գաղափարական ժառանգության գիտական ուսումնասիրությունը միշտ էլ արդիական նշանակություն ունի. էինելով իրենց ժողովրդի լավագույն անհների ու երազանքների արտահայտիչը, գտնելով քաղաքական-հասարակական կյանքի ըստ կիզակետում, սասաններով գաղափարական առաջամարտիկի դժվարին դերը, նրանք կյանքը և գործունեությունը, վերջին հաշվով, միավորվել են ժողովրդի լուսավոր ապագան կերտելու, որի իրականացման համար նրանցից շատերը կամվոր քարձրանում են զոհաբերանին, արժանալով ազգի նահատակի լուսապակին: Այս առումով քաջադիր գործիչ է նշանավոր հրապարակախոս, ^{Հայկ.} Մշակ, թերթի հիմնադիր խմբագիր Գրիգոր Արծրունին, որի մասին, և ոչ միայն նրա, հայ հանձարեղ բանաստեղծ Վահան Տերյանը գնահատանքի իմաստալից խոսքեր է քանատեղծել. ^{Հայկ.} Մի Բաֆի, մի Արծրունի, մի Նալբանդյան, մի Դուրյան նույնպես ապակներ են, գուցե ավելի մեծ հերոսներ են, քան նրանք: որ կույի դաշտում են զոհում իրենց կյանքը, ^{Հայկ.} Շարունակելով մեծ քանատեղծի պատկերավոր խոսքը, կարելի է անվարան պնդել. իսկ մի՞թե Արծրունու ողջ կյանքը մի իսկական պատերազմ էր, գիտակցված նահատակության և, ի վերջո, շահած ժակատամարտ, որի ընթացքում նա ծախսեց իր ողջ տաղանդը, կարողությունը և առողջությունը ի նպատ ազգի առաջընթացի: Նրա հիմնադրած ^{Հայկ.} Մշակ, թերթը զարմավ հայ մտքի բեղմնավոր մշակը, որը հերկեց ազգի զարթոնքի ուղին, մշակեց նրա տնտեսական ու քաղաքական զարգացման ճրագիրը, որն այսօր իսկ զարմացնում է իր հիմնավորվածությամբ, հառահարությամբ և, մասնական, արդիականությամբ: Արծրունին ապագայի պատգամախոս էր. ^{Հայկ.} Հայոց խնդիր, ^{Հայկ.} Մեր տնտեսական ապագա, ^{Հայկ.} Մշակի, էջերը պարբերաբար զարգարող նրա հողվածաշարերը լավագույնս ցուցադրում են ազգի զարգացման, քաղաքական և տնտեսական կանխագծումների արդիականությունը, որոնց ունկնդրումը բնավ էլ ավելորդ չէ քո էշեկյան սոցիալիզմի խաբուսիկ խաճով գալթակղովելուց իր զարգացման բնականոն ընթացքը շեղած և այսօր վերստին նրան ապավինելու խելամիտ ուղին բռնած մեր ազգի համար: Արծրունու քարոզած կարգախոսները քաղաքակիրթ կապիտալիզմի և ազգերի համադաշնակցային միություն վերաբերյալ կոչված էին ապահովագրելու մեր ժողովրդի ապագան մարդկության ընդհանուր առաջընթացի լայնահուն պոդոտայում:

Ուսումնասիրության նպատակը և խնդիրները: Սույն աշխատության նպատակն է ստեղծել մենագրական ուսումնասիրություն Գրիգոր Արծրունու՝ որպես հրապարակախոսի, խմբագրի, հայ ազատամտականության առաջնորդի և գաղափարախոսի, ինչպես նաև նրա ստեղծած,,Մշակ,, թերթի ու նրա շուրջը համալսելի աշխատակիցների ու գրողների գործունեության մասին: Գիրքը կոչված է պարզելու Արծրունու և,,Մշակի,, զերը հայ հասարակական մտքի և պարբերական մամուլի պատմության մեջ: Այդ նպատակով հարկ է եղել ընթերցել,,Մշակի,, քսան տարվա /արծրունյան շրջան՝ 1872-1892/ հավաքածուները և մոտիկ տեղափոխվելով անցյալ դարի վերջին երեք տասնամյակների քաղաքական իրադարձություններով հարուստ ժամանակաշրջանը, մեկզարյա հեռավորությունից գնահատել նշանավոր խմբագրի և նրա թերթի խաղացած դերը ժամանակի բարձր հոլովույթի մեջ: Ոչ թե մեղադրել, այլ բացատրել նրանց վերաբերմանն ու սխալները, որոնք անխուսափելի ուղեկից են ամեն մի սերնդի, ի մի հավաքել այն զրական դասերը, որոնք նույնպես ամեն մի սերնդի գործիչների անտարազրելի սեփականությունն են, մեր հարստությունը:

Ուսումնասիրության գիտական նորությունը: Թեև Գր.Արծրունին չի պատկանում այն գործիչների թվին, որոնք հանրամարտականության են տրված /նրա մեծությունը պարզապես չափազանց էր/, սակայն, կարելի է պնդել, որ նա չի գնահատվել ըստ արժանույնի: Եթե մենք հրապարակախոսի կյանքն ու գործունեությունը պատմության մոռացված ալիսակ էջ չէր, համեմատելով դեպ, այնուհետև կային բազում սպիտակ բծեր, որոնք երևակվելու կարիք ունենին, որպեսզի ամբողջաբար Արծրունի երևույթը,,Մշակի,, պատմությունը, որոնք նոր փուլ են հատկանշում հայ հասարակական մտքի և մամուլի պատմության մեջ:

,,Մշակի,, հավաքածուները ամենից,,չարչրկվածներից,, են զրազարաններում: Եվ դա հասկանալի է. երկար ժամանակ պետականությունից զուրկ և, հետևաբար, արխիվային վաստակը թերով աղքատ մեր ժողովրդի համար,,Մշակի,, նման համապարփակ թերթը մի անսպառ շտեմարան է, ուր ուսումնասիրողները հարուստ հանքեր են հայթափել իրենց ուսումնասիրությունների համար՝ և պատմության, և գրականության, և արվեստի, և տրեստեսագիտության, և մանկավարժության, և այլ բազում բնագավառներում: Մեր խնդիրն այլ էր. ընթերցել,,Մշակը,, ոչ թե ընտրողաբար, իրեն սկզբնաղբյուր, այլ ծալրից ծալր՝ նրա իսկ պատմությունը ներկայացնելու համար: Ուստի մեր բերած գիտական նորությունը,,Մշակի,, պատմության ամբողջացումն է, նրա խմբագրի առանձնահատուկ դերի բացահայտումով:

Ուսումնասիրության արդյունքների գործնական նշանակությունը: Թերևս աշխարհում շատ քիչ ժողովուրդներ կան, որոնք այնքան կարիք ունեն պատմությունից զասեր քաղելու, որքան հայ ժողովուրդը: Մեզ միշտ պակասել է քաղաքական հեռատեսությունը: Արծրունին այն սակավաթիվ գործիչների թվում է, որի քաղաքական զգաստությունը համերաշխ էր բարձր հայրենասիրության հետ: Արդ, նա ասելիք ունի նաև այսօր, մեր սերնդին. մեր աշխատության ուղղակի նպատակն է եղել այդ զասերը ի մի հավաքել, հարյուրամյա հեռվից,,ամբիոն,, տրամադրել մեծ հրապարակախոսին՝ իր ասելիքը հասցնելու այն զալիք սերունդներին, որոնց հետ մոտիկ այնքան գրուցել է նա,,Մշակի,, էջերից:

Արծրունու կյանքը ընդօրինակման արժանի քաղում կողմեր ունի նրանց համար, ովքեր ընտրել են ժողովրդապետի ղեկավարի մասնագիտությունը: Այս առումով, կարծում ենք, գիրքը կարող է օգտակար լինել պետական և մասնավոր բուհերի այն ուսանողների համար, ովքեր սովորում են ժողովրդապետի քաղաքական գործունեություն: Դրանք արդեն մեծ թիվ են կազմում մեր հանրապետությունում:

Աշխատության նախապայմանականությունը:,,Գրիգոր Արծրունին և նրա,,Մշակը,,,,պլանային թեմայի ուսումնասիրությունը,, աշխատության շարադրումը և հրատարակումը տեղ է մոտ երկու տասնամյակ: Այդ ընթացքում մենք հրապարակել ենք բազում հոդվածներ, որոնց ցուցակը կցվում է սեղմազրին: Գիրքը լույս ընծայվելուց հետո գրախոսվել է մամուլում /,,Աշխատություն Գրիգոր Արծրունու և նրա,,Մշակի,, մասին,, գրախոս պ. Գ. Գ. Ա. խառատյան,, Ազգ.,,, 1996, հմբ. 131/: Աշխատությունը քննարկվել է ՀՀ ՊԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ հասարակական մտքի և մամուլի պատմության խմբի նիստում: Մեր կողմից հրատարակության է հանձնվել նաև Արծրունու հոդվածների հավաքածու /430 էջ/, առաջաբանով և ծանոթազրույթով:

Աշխատության կառուցվածքը և ծավալը: Գիրքը բաղկացած է առաջաբանից, 12 գլուխներից և վերջաբանից: Օգտագործված աղբյուրներն ու գրականությունը նշված են տողատակերում կամ մեջբերումների կից: Աշխատության տեքստը 447 էջ է:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առաջաբանում արվում են աշխատության ընդհանուր բնութագիրը և թեմային վերաբերող սկզբնաղբյուրների ու գրականության տեսությունը: Հայ մամուլը 1994 թ. իր 200-ամյակը զիմավորեց,,Ազգաբարից,,

մինչև այսօր ձգվող իր , , կենաց ծառի , , հարուստ ցերեքով՝ ավելի քան 3000 անուն պարբերական¹ : , , Մշակը , , իր պատվավոր անդն ունի ալդ հարուստ ցուցակում : Պետականությունից զուրկ և աշխարհով մեկ սփռված մեր ժողովրդի համար մամուլը առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում, որովհետև նա դառնում է զաղափարական կյանքի կենտրոն և կարգավորելով հասարակական մտքի տարեխախտի զարգացումը, սկսում է առջնորդել այն, խմբավորել զաղափարական հոսանքները : Ուսումնասիրել մամուլի պատմությունը նշանակում է ճանաչել հասարակական մտքի պատմությունը : Արդ, , , Մշակը , , մեզանում զարծավ հայկական ազատամտականության զրոշակակիրը, Արծրունին՝ նրա զաղափարախոսը :

Դեռ Արծրունու կենդանության օրոք նրա մասին զրվեցին առաջին աշխատությունները : Առիթը նրա հրապարակախոսական գործունեության 25-ամյա հոբելյանն էր : 1890 թ. Թիֆլիսում լույս տեսան յոթամյա մանկ , , Մտքի մշակը , , և Ալ. Ներիցյանի , , Գրիգոր Արծրունու և նրա քսանհինգ տարվա զրական գործունեության առիթով , , զրբույկները : Սրանցից առաջինը՝ պաշտելի ուսուցչի մասին աշակերտի հիացումով զրված ներքող է, իսկ երկրորդը, զրված լինելով Արծրունուն մոտիկից ճանաչող և իբրև ազգային-պահպանողական գործիչ նրա հետ սուրը շատ անգամ խաչաձևած մարդու ձեռքով, կենսագրական հարուստ նյութ է պարունակում Արծրունիների տոհմի մասին, սակայն առարկություններ է հարուցում իր մեկնությունների մեջ՝ Արծրունուն իբրև գործիչ քննադրելիս :

Գրիգոր Արծրունու մասին ամենաարժեքավոր և ծավալուն աշխատությունը պատկանում է նրա աշակերտներից ամենատաղանդավորի զրչին : Դա մեծանուն պատմաբան Լեոյի , , Գրիգոր Արծրունի , , եռհատոր աշխատությունն է² : Լեոն մշակական էր բառիս ուղղակի իմաստով՝ նախ թերթի զավառական թղթակից Շուշից, ապա զլիավոր աշխատակից, և վերջապես՝ խմբագիր, ցավոք վերջինը, որին տխուր պարտականությունն բաժին ընկավ՝ ստորագրելու , , Մշակի , , վերջին համարը, երբ թերթի հրատարակությունը զաղարեցվեց վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելու հետևանքով :

Լեոն պատմաբանի իր անգուղական զրչով առեղծել է Գրիգոր Արծրունու կենդանի կերպարը, պատմական անձնավորության կողքին կանգնեցնելով նաև Արծրունի-մարդուն, կարելի է ասել վիպական գուռագեղություն : Զնայած զրբի որոշ սուրբեկտիվիզմին և այսպես ասած մշակական միակողմանիությունը, Լեոն առմիշտ վստահել է Արծրունու կենսագրի առանձնաշնորհը, իբրև ժամանակակից անգնահատելի առատ նյութեր ու փաստեր ժողով-

1 Տես , , Ջալ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ , , կազմեց Մ. Ա. Բաբլոյանը, Ե., 1986 :

2 Լեո, Գրիգոր Արծրունի, Թիֆլիս, հ. 1, 1902, հ. 2, 1903, հ. 3, 1905 :

լով իր եռահատորում սիրելի և պաշտելի մենտորի մասին :

, , Մշակի , , խմբագրի գործունեությունն անդրազարծել են , , Սուրբ , , , , Արծազանը , , պարբերականները, կենդանության օրոք քանավիճելով զրական պահասում իր կողքին ուրիշին շահուղեբող խմբագրի հետ, իսկ մահվանից հետո ձգտելով անաշտորեն արժանին հատուցել նշանավոր գործի հիշատակին :

Ուշադրություն են արժանի Սա. Շահումյանի և Բոգդան Մուկնյանցի ելույթները , , Մշակի , , վերաբերյալ, որոնք համեղաշխ են Արծրունուն, իբրև լիբերալիզմի վերելքի շրջանի գործի, իրօրյա ազատամտականությունից զատելու ջանքերի մեջ, որը, նրանց կարծիքով, սպառել էր իր ասելիքը :

1935 թ. , , խորհրդային զրականություն , , ամսագրում /հմբ. 3/ Ա. Պարինյանը , , Գրիգոր Արծրունի , , հոգվածում փորձում է կողմնորոշումներ տալ խորհրդային հասարակագիտությանը ոչ հեռու անցյալի հոգևոր արժեքների գնահատության հարցում : Լեոյի աշխատությունը սևացվում է, Արծրունին հորջորջվում , , կապիտալի իդեոլոգ , , , նրա նկատմամբ հետաքրքրությունը մարելու ակնհայտ միտումով :

Բարեբախտաբար արդեն մեր սերնդի հետազոտողները ալդ ուղիով չգնացին : Հարկ է առանձնացնել զազմապատակ զիտական վահան Ռշտունուն¹, որը ինքախ փորձ արեց կառուցել անցյալի հայ հասարակական մտքի պատմությունը քարզ փայտամեք, ալդ շխություն հետագա կառուցողների համար տարանջատելով այն հիմնական ուղղությունները, որոնցով ընթացել էր հայ հասարակական մտքի զարգացումը : Նրե ժամանակը Ռշտունուն փորք-լինչ կաշկանդել էր, ալա մերօրյա հետազոտողները ի վեմս Աշոտ Հովհաննիսյանի, Սերգեյ Սարինյանի, Էդվարդ Ջրբաշյանի, Հրանտ Թամրազյանի, Պարին Դանիելյանի, Սարգո Միխայրայանի, Ալեքսա Խառատյանի և ուրիշների, զործեցին անկաշկանդ ու ազատ, և հայ հասարակական միտքը սկսեց երևալ իր բազմազան, ունալ զրսերումներով, զաղափարական հոսանքների փոխադարձ առնչություններով ու ներթափանցումներով : Առաջաբանում զնահատված են նրանց այն ջանքերը, որոնք օգնել են մեզ ամբողջացնելու Գրիգոր Արծրունու զիմանկարը :

Գրիգոր Արծրունի և , , Մշակ , , - անտարանջատելի օրգանական միասնություն : Արծրունին , , Մշակով , , է Արծրունի և , , Մշակը , , Արծրունիով է , , Մշակ , , : Դժվար է զերագնահատել երկուսի նշանակությունն էլ : իրավունք ունեն Բաֆին, թերթի զլիավոր աշխատակիցը, , , Մշակը , , նմանեցնեն-

1 Վ. Ռշտունի, Հայ հասարակական հոսանքների պատմությունից, Ե., 1956 :

լու դուրսն զգալու, որը միանգամից կենդանութուն մտքեց ան-
շարժութեան, թմրութեան և մեռելութեան մեջ խառնվող այն ժամանակվա
հայ իրականութեան մեջ: Արծրունու հիմնադրած թերթը քաղաքակրթության
պատգամախոսն էր, եվրոպական տիպի առաջին հայ լրագիրն Անդրեակապուտմ,
որին վերապահված էր հսկայական դեր խաղալու հայ ժողովրդի առաջագիտու-
թեան գործում: Արծրունին իսկապես իրականացրեց իր մեծ մտահղացումը՝
լրագիրը դարձնել համընդհանուր ազգային համալսարան, ուր ժողովուրդը
պիտի սովորեր, կրթվեր, զարգանար, առաջնորդեր: Նա չվարանց մեկիկ-
մեկիկ վեր հանել ազգի թերութիւնները, մտախնդիր ու խաղաղասէլ դառնալ:
Նա դարձավ ,կրթիկայի մեծ դարի, , հոգևորականության ոգու շարունակու-
ղուն ու մարմնավորողը, ցուցադրելով նրա մանրոգ, սրբագործող և արարող
ուժը: Հայ ժողովրդի պատմական զարգացման մի ամբողջ փուլ է խորհրդա-
նշված մեծ հրապարակախոսի գործունեութեամբ, ինչի տեղեւծն , , Մշակ , ,
թերթը ավանդական իրավունք պիտի նվաճեր հայ մամուլի զաւիթ գործիչնե-
րի համար, երբ լրագիրը դառնում է կենսական պահանջ, կյանքի հայելի,
պայքարի մարտակոչ:

Առաջին գլուխը վերնագրված է , , նախամշակման տարիներ: , , Մշակ , ,
ծնունդը, ծրագիրը և ուղղութիւնը , , : Ի մի հավաքելով հրապարակի վրա
եղած բոլոր փաստերը՝ շարադրված է Արծրունու կենսագրութիւնը՝ սկսած
նրա պապի՝ մեծահարուստ վաճառական Գևորգ աղա Արծրունու վանից Թիֆլիս
տեղափոխվելուց մինչև Թիֆլիսի քաղաքակրթութեան, գեներալ Երեմիա Արծրունու
երկու որդիների՝ Գրիգորի և Անդրեասի եվրոպայի նշանավոր համալսարան-
ներում կրթութիւն ստանալը: Ուշագրութիւն է դարձված այն փաստին,
որ դեռ արտասահմանում ուսանելիս երիտասարդ Գրիգորը հղանում է թերթ
հրատարակելու գաղափարը և հիմնավորապես նախապատրաստվում ապագա լրա-
գրական գործունեութեանը: , , Մեղու Հայաստանի , , և , , Հայկական աշխարհ , ,
պարբերականներում նրա հրապարակած հոդվածների վերլուծութիւնը կատար-
վում է այն գաղափարների առանձնացումով, որոնք իբրև ծիւեր թաքնված
են ապագա խմբագրի վաղ հրապարակախոսութեան մեջ՝ պատրաստ ծխածակելու
և առատորեն պտղաբերելու սեփական պարբերականի էջերում: , , Հայկական
աշխարհում , , հրապարակված , , Հասարակական կրթութիւն , , հոդվածում
/1870, հմր. 5/ փնտրելով այն լսարանը, ուր կարող է կրթվել ամբողջ ազ-
գը, մշտապես, Արծրունին ալգլիսի համընդհանուր միջոց հաստատարում է
 , , օրագրութիւնը , , , ալսինքն լրագիրը:

1871 թ. սեպտեմբերին հրապարակվեց ծանոցաթերթ, որը ազդարարում
էր նոր շաբաթաթերթի ծնունդը՝ առաջիկա ամսերին: Անվանակոչութիւնն
ավարտվել էր, կարելի է ասել, լավագույն անվան ընտրութեամբ , , Մշակ , ,

այն դեմոկրատիկ շնչա ունեն, մաքի մշակի առաքելութիւն, որը զիտու-
թիւն ու լուսավորութիւն պիտի տարածեր ժողովրդի մեջ, սերմաներ
այն , , գործնական մտքերը, որոնք կարողանային նպաստել ժողովրդական
կյանքի պայմանները բարելավեցնելուն , , :

, , Մշակի , , առաջին համարը լույս տեսավ 1872 թ. հունվարի 1-ին:
Չորս սյունակից կազմված փոքրածավալ թերթը իսկույն բացում էր ընթեր-
ցողի առջև իր բովանդակութիւնը, իսկ մտերմիկ, ապաճուլճ լեզուն կա-
մուրջ զցում գալի նրա սիրտը: Խոշոր տառերով շարված առաջնորդող
հոչակում էր նոր պարբերականի մանիֆեստը: Այն վերնագրված էր , , Երեկ , ,
Այսօր և Եզուց , , : Մերժելով ազգասիրութեան երեկվա չափանիշները, ո-
րոնք անցյալի փառավոր հիշատակներով շոշուժ էին հայերի փառասիրու-
թիւնը, երիտասարդ խմբագիրը սրում է հասարակութեան վերանորոգութեան
խնդիրը, այն լծորդելով , , կենսական երևույթների խորը քննադատութեա-
նը , , ու , , անխոչընդոտ անձնաքննութեանը , , : Ոչ թե լուսավորութեան վերա-
ցական քարոզ, այլ , , ժիշտ գիտութիւնների վերա հիմնված մտախոհութեան
եղանակ , , , առաջնորդում է խմբագիրը և ձևակերպում իր կարգախոսը՝

, , Երեկ մենք կտակարանական ազգ էինք , ,

Այսօր մենք ազգասերներ ենք , ,

Եզուց պետք է աշխատողներ դառնանք , , :

Սա փաստորեն կապիտալիստական գործարարութեան հաստատման կոչ է:
Արծրունին լեռան տորոտում էր, ի ղեկորութեամբ ու հավատով: Նա ոգե-
կոչում է ազգի հավաքական ուժերը, քարիքը կանխապես բաժանված տեսնելով
նրա բոլոր անգամներին:

Այս գլխում քննութեան են առնվում այն առաջնորդող հոդվածները,
որոնք մատնանշում են թերթի ծրագիրը և ուղղութիւնը, սահմանում հար-
ձակման մակատները: , , Հալեր և որդիներ , , թեման արծաթեմբում է հին
սերնդի զամբանականով /հմր 2, 12/: , , Անցյալը նոցա է պատկանում ...
ապագան մեզ է պատկանում , , - գործի է մղում նոր սերնդին խմբագիրը:
 , , Մտրակով չլինես, բան դուրս չի գա , , - վերնագրում է հերթական առաջ-
նորդող Արծրունին /1872, հմր 16/, ցալալի անշարժութիւնը բացատրե-
լով հասարակական խթանի բացակայութեամբ, ընդամենն պահանջելով մտախնդ-
ր լույս տեսնելու համար ծնրերին, այլ և , , պառավ երիտասարդներին , , : Այս ե-
լույթներով , , Մշակը , , վաստակեց , , մարակողական , , մականունը, որը մշա-
կականները կրում էին հալարութեամբ...

, , Մեր ամենամեծ թշնամիները , , վերնագիրը /1872, հմր 40/ բորբո-
քելով ընթերցողների հեռաքրքրութիւնը, չէր շոյելու նրանց ինքնասի-

րուծվումը, պատասխանը դաժան է, բայց մշմարիտ. ,,Չմոռանա՞նք մի բան, որ մինչև այս վերջին ժամանակներս մեր ամենամեծ թշնամին էր, - մենք ինքներս էինք,, :

,,Դժգոհությունը առաջադիմության մղողն է,, ազդարարում է մեկ ուրիշ առաջնորդողի վերնագիր /1875, հմր 34/, ինքնաքննության անընդհատ մաքրվելու և կատարելագործվելու զիտակցություն սերմանելը զիտակելով թերթի հանապազ խնդիրը:

,,Լրագրությունը վնաս է քերում թե օգուտ,, հարց-վերնագրով առաջնորդողը /1876, հմր 10/ անուղղակիորեն հասցեագրված է նրանց, ովքեր մերժում էին ,,Մշակի,, քննադատական-մտաբուխական ուղղությունը, ազգային արտոնները բոլորին ի տես ղեկավար նրա վարքագիծը համարում վնասակար: Արծրունին ընթերցողին կանգնեցնում է իսկական և կեղծ հայ-բնակիչության ընտրության առջև: Նա քննադատում է երևույթները, խտացնում գույները՝ տեսանելի դարձնելու համար: Իր անկեղծ և աչքի մղման մեջ նա գուցե երբեմն չափից ավելի էր ոգևորվում, բայց նրան առաջնորդում էր իսկական հայրենասերի ազնիվ մղումը, որ նաև ,,Հյուսիսափայլի,, պատգամ էր ու մակառակը: Ազգը կտեսնի իր փոքրը, կաշխատի ազատվել դրանցից, իսկ առաժժ, ասում է հրապարակախոսը, ,,թող հայերը մեզ ասեն, բայց մենք այն միջիթարությունը կունենանք, զոնե ժամանակով օտարը չի առի հային,, /1872, հմր 165/:

Մեծ հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունու հոգևածներից մենք սիրով առանձնացրել ենք նրա հավատո հանգանակները, որոնք չեն հնացել, որովհետև համամարդկային չափանիշներով են ձևված, որովհետև լոկ գեղեցիկ խոսքեր չեն, այլ կյանքով հաստատված իմաստություններ: ,,Հասարակական գործչի հատկանիշը,, առաջնորդողը /1887, հմր 64/ բովանդակում է այդ հարցի ոչ միայն հստակ պատասխանը, այլև ընտելագրում է իրեն՝ խմբագրին: Ո՞րն է այն. ,,Հավատալ իր սեփական ուժերին, հավատալ իր քաղաքացիներին, հավատալ իր գործին, հավատալ իր կոչմանը,, : Արծրունին հավատում էր իր սեփական ուժերին, իր քաղաքացիներին, իր գործին ու իր կոչմանը:

,,Մշակի,, առաջին տարիների առաջնորդողներից մեկը՝ ,,Մեզանից պահանջվում է զոհաբերություն,, /1873, հմր 45/, չի կարելի կարդալ առանց հուզմունքի. ասես իր կենսագրության գալիք էջերն է կարդում 28-ամյա, թոքախտով հիվանդ խմբագիրը՝ իմացալ մահվան մեծ խորհրդին ականջալուր. ,,Մենք համոզված ենք, որ մեզ սպասում է տանջանք, անդադար կոիվ, քարոյական պատերազմ, անվերջ չարչարանք, որ միակ վարձատրությունը վերջը լինելու է՝ երիտասարդ հասակում մի զազաղի մեջ հավիտենա-

կան քուն... բայց, այնուամենայնիվ, պիտի ետ գնանք, որ կովենք մինչև վերջին շունչը, պատերազմենք համուր, մնշող, անձնապաշտ հասարակության հետ,, :

,,Եվրոպական քաղաքակրթության պատգամախոսը,, - ապսեւ է վերնագրված զրքի կրկնորդ գլուխը: Հայ իրականության մեջ ևս, ինչպես ուսանակում, գործել է ապսեւ կոչված արևմտականների մի սերունդ, որի գործունեությունն արգասավորվեց ,,Մշակի,, էջերում: Արծրունին զարժավ, կարելի է ասել, հայ արևմտականների առաջնորդը, որը քննադատելով հայկական կյանքի հեռամացությունը, զրան հակադրում էր լուսավոր եվրոպայի հասարակական կենսաձևերը, ընդամին յուրաքանչյուր երկրից նախընտրելի կոդմերին գուզահո մասնացույց անելով նաև մերժելին, այսինքն ձգտելով ոսկե միջինին, որը միշտ գերծ է թվում ծայրահեղություններից:

Ամենից լավ և մոտիկից Արծրունին ճանաչում էր Գերմանիան, որտեղ կրթվել էր, ստանալով Հեռագրերգի համալսարանի փիլիսոփայության և տնտեսագիտության դոկտորի աստիճան: Դա քիսմարկայան Գերմանիան էր, կապիտալիզմի զարգացման իր ապսեւ կոչված պրոլետական ուղիով, որը նախընտրելի էր թվում հայ ազատամտականության առաջնորդին իր խղաղ, հանդարտ ընթացքով, վերնից կարգավորվող ունիոններով: Եթե Գերմանիայի միավորումը իրականացնելու համար Ռիսմարկը հորջորջվում է ,,հեղափոխական հանձար,, , ապա դաժան ու մերժելի են զիտվում նրա ,,քացառիկ օրենքները,, ուղղված գերմանական սոցիալ-դեմոկրատների դեմ, ընե Արծրունին վերջիններիս համակիրներից չէր և առհասարակ մերժում էր սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը: Նա զատապարտում է նաև Ռիսմարկի ազգայնամոլական աղաքին քաղաքականությունը և առաջիններից մեկն էր, որ զգուշացրեց թուրք-գերմանական մերձեցման վտանգավորության մասին:

,,Մշակի,, էջերում քաղում են Ֆրանսիայի կյանքը լուսաբանող նյութերը: Դրվատելով միապետականների դեմ հանրապետականների տարած հաղթանակը, զրանք, սակայն, մի որոշակի միտում ունեն՝ ցուցադրել նաև պերմանենտ հեղափոխությունների վնասակարությունը, որոնք ձգվում Ֆրանսիայի վերջին հարյուրամյակների պատմության ամբողջ ընթացքով: Ամեն մի հեղափոխություն, Արծրունու զիտարկմամբ, քերում է ավելի մեծ բռնավորություն: Ազատությունը և հեղափոխությունը, նրա կարծիքով, ,,հակառակ սկիզբներ են, միմյանց հակասող գաղափարներ,, : Ինչո՞ւ. քացաարությունը անադրելի տոնով է ասված. ,,Ազատությունը չէ հեքքում հակառակորդի իրավունքը, իսկ հեղափոխությունը հարձակվելով բռնավորության դեմ, ինքը ևս բռնավորության գնացով է կոչվում...,, /1874, հմր.

4/: Հեղափոխութիւնը զիստուրմ է առաջադիմութեան անընդհատ զարգացումը խաթարող հարված, որի հաւակշիւրը քաղաքական ազատութիւնն է. ,Ազատութիւնը քաղաքական կյանքի մեջ ... համաարակշռութիւնն է: Սքն մի պետութեան մեջ իշխում է մի քաղաքական կուսակցութիւն միայն, այն ժամանակ ժողովրդի քաղաքական կյանքը միակողմանի կ'լինի. ինչքան կզարգանան, կբազմանան քաղաքական զանազան կուսակցութիւնները, այնքան հասանելի կ'լինի ժողովրդին քաղաքական ազատութիւնը ... Սքն քաղաքական կյանքի մեջ անհատը կուրորեն հպատակւում է հասարակութեանը, չկա ազատութիւն, եթէ հասարակութիւնը կուրորեն հպատակւում է անհատին, նուա՛յնս չկա ազատութիւն, /նուա՛յն տեղում/: Բնութեմ է, հնութեան փոշին չի նստել այս խոսքերին:

Կապիտալիզմի զստական երկիրը՝ Անգլիան, իր երկու կուսակցութիւնները՝ լիբերալների ու պահպանողականների քաղաքական պայքարով ,Մշակի, , արտաքին տեսութիւններին հիմնական թեմաներից է: Այն գուզահեռներին հարաւորութիւն է տալիս Արծրունտին հա՛ պահպանողականների դեմ Միշած պայքարում, և ա՛յլ պատճառով լիբերալները՝ և՛ նրանց՝ առաջնորդ Գլադստոնը արժանանում են լուսապսակի, իսկ պահպանողական Անգլիան մշտապես սուր քննադատութեան ու պարսպանքի թիրախ է, մանաւանդ Հայկական հարցում նրա բռնած նենգ զիրքի պարագայում:

Սքն Նվրդալուծ կա մի երկիր, որի կյանքի բոլոր կողմերը անվերապահորեն օրինակելի են թվում ,Մշակի, , խմբագրին, ապա զա Շվեյցարիան է: Փոքրիկ հանրապետութիւնը իր կոնֆեդերատիվ կառուցվածքով, ինքնավար տարազգի համայնքներով, օրինակելի կրթական համակարգով, սոցիալական անարգարութիւնը միշտ մեղմող բարեգործութեամբ անում էր ,Մշակի, , խմբագրի գաղափարական զինանոցը՝ ըզմալի դարձնելով ա՛յլզիսի հեռանկարը նաև մուսաւտանի նման բազմազգ պետութիւնում:

Խաւիթալի ազատագրական շարժումները ,Մշակի, , մշտական հիացմունքի առարկան են: Դրանց վրա ,Մշակը, , ծնում էր ազգային-ազատագրական պայքարի իր ոչ միակ, բայց գլխավոր իզեաւը. ,Ոչ մի տեղ ազգային գաղափարը չունեցա՛վ այնքան գորեղ, համարձակ կուսակցութիւններ, ոչ մի տեղ բազմութիւնը այնքան չէր համակրում և մասնակցում իր հայրենիքը օտարների լուծից ազատելու շարժման մեջ, որքան խաւիթալում: Ոչ մի տեղ ա՛յլ ժողովուրդը ա՛յնպես միաձայն չէր ձգտում ազգի զանազան մասերը միացնել, որքան խաւիթալում: Փառավոր անուններ, ինչպես Մաժժինի, Գարիբալդի, խաւացիների սրտերում անշնչելի կերպով զբոյժվեցին: Գարիբալդին, օրինակ, ներկայացնում է անձամբ մարդկային պատմութեան մեջ վաղուց չտեսած ժողովրդական հերոսի պատկերը, /1872, հմր 25/: Այս խոս-

քերը ոչ միայն պանծացնում են խաւիթալի մեծ զաւակին, ա՛յլև պատիվ են բերում ,Մշակին, ,: Թերթի 1882 թ. մայիսի 27 համարը շացվում է ,Ջոզեֆ Գարիբալդի, , հոգւածով: Խաւիթալի ազգային հերոսի մահը ստիպել է զբիշ վերցնելու հա՛ խմբագրին և զեւելու իր լաւագույն հոգւածները մեկը, պատմելու մի մարդու մասին, որին տեսել էր անձամբ և վկա եղել նրա ժողովրդականութեանն ու փառքին: ,Մշակը, , միանում է խաւական թերթերի կարծիքին, թե Գարիբալդին այն ,Պրոմեթէոսն է, որ ազատեց իտալիան սարկութիւնից: Նա մարդկութեան ամենամաքուր և ամենազնիվ պատկերն է... , /1882, հմր 101/: Այս հոգւածները մի անթաքույց հարց են առաջադրում՝ իսկ ե՞րբ պետք է հա՛ ժողովուրդը ծնի իր Գարիբալդիին...

,Մշակի, , եվրոպական թղթակիցների մեջ առանձնացրել ենք մի անուն, որը մեծ երախտք ունեցա՛վ ,Մշակի, , հեղինակութեամբ քարծրացնելու խնդրում: Դա Անդրեաս Արծրունին է, ժանաչված հանքաւն, զերմանական և ուսական երկրաբանական ալազեմիաների անդամ, Բեռլինի և Աախենի համալսարանների պրոֆեսոր: Նղբալրների հոգևոր մտերմութիւնը ,Մշակի, , հրատարակութեան տարիներին վերաճեց զաղափարական համագործակցութեան, որը թերթի համար ապահովեց համակրողական կյանքը լուսաբանող նյութերի ա՛յնպիսի առատութիւն, որ տաւնայկ թղթակիցներ չէին կարող համատեղ ներկայացնել:

Այն բանից հետո, երբ պարզեցինք Նվրդալական քաղաքակրթութեան մշակական ըմբռնումները, հետաքրքիր է իմանալ, թե մարդկութեան քննադատը ջանքերի զրական պտուղները ինչպես էին պատկաստելու հայկական հոդում: Ա՛յլ հարցի պատասխանն են բովանդակում զրքի 3-րդ և 4-րդ գլուխները, որոնցից առաջինում քննարկվում են անտեսական առաջադիմութեան մշակական նախագծումները արգելուաքերութեան մեջ, իսկ երկրորդում՝ զառադատանսութեան մեջ:

Տնտեսական խնդիրը զնելով ազգի շինութեան հիմքում, փիլիսոփատեսաագետ խմբագիրը բանաձևում էր. ,Մի ազգի տնտեսական կյանքից է կախած նրա մտավոր և բարոյական կացութիւնը, /1881, հմր 100/: Անդրկովկասը մոտում էր արգելուաքերական կապիտալիզմի փուլը, և ,Մշակը, , արժանազնելով պատմական պահը, թիւ էր տնում այն մղել քաղաքակիրթի հուն: Դրա համար անհրաժեշտ էր հա՛ կապիտալիստների միջից արմատախիւ անել ապիական մտածելակերպը, որը կառչում էր օրվա օգուտից, մոռանալով վաղվա հեռանկարը: Ոչ մի թերթ այնքան ջանք չի թափել հաղթահարելու մեր ժողովրդի մեջ բուռն դրած շարժական տարերքը /որը, ցավոք, մինչև օրս իրեն զգացնել է տալիս/, որքան ,Մշակը, ,: Գետք է

սովորել Անդրկովկասում արմատավորված օտար ժողովուրդներից՝ հենց նրանց հաղթելու և արտամղելու համար, որպեսզի ազգային հարստութունները չընկնեն օտարի ձեռքը, - հորդորում էր, ,Մշակը,, Պետք է վերջ տալ չարչիական վաճառականությանը, կապիտալը առևտրի ոլորտից նետել արտադրության մեջ, օգտագործել հայրենի երկրի հանքային հանածոները՝ ժողովրդի հարստության անսպառ աղբյուրը, նրա անկախ կյանքի զբաղակարգը:

,,Մեր տնտեսական ապագան,, կրկնվող վերնագրով առաջնորդող հոգվածները, որոնց հեղինակը անփոփոխ Արծրունին էր, զանազան առիթներով կրկնում են նույն ճշմարտությունը՝ չհետևել տնտեսության քաղաքական ձևերին, նշանակում է ինքնապաշտոնավորում գործել: Արծրունին անկեղծորեն խոստովանում է, որ թեև մարդկայնորեն իր համակրանքը մանր արտադրողների, արհեստավորների կողմն է, բայց ինքը ստիպված է պաշտպանել խոշոր արդյունաբերության զաղափարը՝ որպես միակ հեռանկարայինի, որը քննություն էր բռնել առաջավոր երկրների փորձով: Ինչ վերաբերում է գյուղատնտեսությանը, ապա այստեղ հարկ է ֆերմերային տնտեսությամբ զարգացնել երկրագործությունը, այն զարգնելով ապրանքային արտադրություն: Վկայակոչելով շվեյցարական հողատիրության օրինակը, նա հայ գյուղում միանգամայն հնարավոր է գտնում հողի համայնական և մասնավոր սեփականության խաղաղ գոյակցությունը, որը կվերածեր արդյունավետ մրցակցություն:

Հողային հարցի վերաբերյալ ,,Մշակում,, ուշագրավ ուսումնասիրություն էր հանդես բերել Սոդոմոն Եղիազարյանը, Ստեփան Գորդանյանը և ուրիշներ: Այդ ելույթներում չի կարելի չտեսնել 70-80-ական թվականների ռուս իրականության նշանավոր երևույթի՝ նաբոգնիկական շարժման արձագանքները, որի նպատակն էր հրահրել շարժում զեպի գյուղը, զեպի հասարակ ժողովուրդը: Ճանաչել և ուսումնասիրել հայրենիքը, օգնել նրան կերպարանափոխելու. այս առաքելությունն էր բաժին հասնում ,,Մշակը,, հայ մտավորականությանը, առաջինը ինքը լծվելով այդ հայրենասիրական գործին:

Տնտեսական հարցերը քննելիս Արծրունու առջև մտովի փուլած էր ամբողջ Անդրկովկասի քարտեզը, քանի որ այնտեղ ապրող բոլոր ժողովուրդներին շահերը միասնաբար հաշվի առնելով էր հնարավոր երկրամասի տնտեսական քարզավածումը: Նա կովկասյան ժողովուրդների քարեկամության և համագործակցության մեծ ջատագով էր:

,,Արևմտահայության մակառազիքը և նրա արտացոլումը,, Մշակում,, , - աչպես է վերնագրված աշխատության 5-րդ գլուխը: ,,Մշակի,, հրատարակության տարիները համընկան թուրքական կայսրության փլուզումը հասու-

նացնող Արևելյան ճգնաժամի, թուրքահպատակ սլավոնական ազգերի ազատագրական պայքարի ծավալման, ռուս-թուրքական պատերազմի և այլ պատմական նշանակալից իրադարձությունների: Թվում է, պատմական պահը խիստ նպաստավոր էր հայերի համար՝ ավելի քիչ զոհերի զոհով և ապստամբ սլավոնների ու ռուսական հզոր կայսրության օգնությանն ապավինած թիֆլիսյան օսմանյան անարգ լուծը: ,,Մշակը,, , Արծրունին և Բաճիկին իրենց խոսքը վառող զարժրին զարավոր լծի տակ քննադատեց իրենց հայրենակիցներին արթնացնելու, քաղաքական ինքնագիտակցության բերելու և ոտքի հանելու համար: Նրանք սկսեցին արևմտահայերի սահմանադրական պատերազմները ցրելու քաղիք՝ համոզելու համար, որ թուրքիայի պես հետամնաց բռնատիրական երկրում հպատակ ժողովուրդները չեն կարող հուսալ և վստահել քաղաքական ազատություններ ու քաղաքացիական հավասարություններ: Բ. Դոան՝ հայերին ,,պարզեց,, , ,Ազգային սահմանադրությունը՝ ի սկզբանե զրկված լինելով քաղաքական ուժից, քանի որ չէր երաշխավորում թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների ապահով գոյությունը իսկ, հետագայում ենթարկվեց այնպիսի սահմանափակումների, որոնք ի չիք զարժրին նրա արժեքը: ,,Ազգասիրական խառնեղություն,, վերնագրված առաջնորդողում արժեքավորելով տեղական ինքնավարության այդ կանոնադրությունը, Արծրունին գրում է. , ,Կրիզիսի րոպեում հայտնվեցավ, որ հրդեհված սահմանադրությունը օգալին ամբողջ էր, որ այդ երևելի սահմանադրությունը անգոր է պաշտպանել հայերին տերության կամայականության և քարքարոսության դեմ, անգոր է պաշտպանել թուրքաքնակ հայի ամենաանհրաժեշտ, անքոնաբարելի մարդկային իրավունքը... , /1876, հմր 45/:

Ինչ վերաբերում է ,,Օսմանյան սահմանադրությանը,, , ապա այն գնումինչև հրապարակվելը որակվում է որպես բողաժանկություն և խառնություն, քանի որ դա մի գործարք էր նորելով թուրքական բուրժուազիայի զաղափարախոսներին՝ , ,նոր օսմանցիներին,, և միապետության միջև՝ ուղղված ճնշված ազգերի ազատագրական պայքարը շլատելու և վերահաս պատերազմը կանխելու նպատակին: Երբ սահմանադրությունը հռչակվեց, , ,Մշակը,, շտապեց հայրենական շաղաքական կողմնորոշում տալ իր քննադատներին. , ,Պարմանալի տեսարան. թուրքաց սահմանադրությունը հրապարակված է, բայց ոչ Եվրոպան է հավատում թուրքիայի խոստումներին, ոչ էլ իրենք՝ թուրքահպատակ ազգերը հավատում են իրանց խոստումներին ... Այդ սահմանադրությունը, ինչպես թուրքիայի բոլոր անցած խոստումները, խորամանկ, նենգավոր աշքակալություններ են, ավելի ոչինչ,, /1876, հմր 49/:

Հայ ժողովրդի պատմական մակառազիքը հրապարակախոսի տիպը խորհրդանշությունների է մղում. մինչդեռ այլևս ժողովուրդներ իրենց

հարցերը լուծում են զենք վերցնելով, արյուն թափելով, հալեր մի տարօրինակ մանապարհ են ընտրել . , , Հայոց ազգը մի զարմանալի հատկություն ունի և այդ հատկությունը նշմարելի է նրա մեջ իր ամբողջ պատմության ընթացքում: Նա ուզում է խնկրով, մտավոր զենքով, ապացույցներով, դատողություններով հաղթել թշնամուն, /1876, հմր 47/: Իբրև լիբերալ մտածող նախապատվությունը տալով ամեն մի հարցի խաղաղ, առարկուն լուծման, Արծրունին, սակայն, նման եղանակը վերապահում է ապագային, երբ քաղաքակրթությունը կզատնա բոլոր սզգների, այդ թվում նաև թուրքերի, սեփականությունը:

, , Մշակի, , 1877 թ. ապրիլի 18-ի առաջնորդողը վերնազգված էր , , Պատերազմ, , : Այնտեղ կարդում ենք. , , Երիտտոնյաների պաշտպանության գործը ընդգեմ մահմեդական տարրի քարեքոս մեջման, այն անվերջառալի Արևելյան խնդիրը . . . կվժովի ոչ թե անորոշ զիպլոմատիկական քանակցություններով, այլ սրով և արյունով, , : Պետք է ասել, որ ոռու-թուրքական պատերազմի տարիներին Արծրունին որոշ պատրանքներ ունեցավ, շտապելով օր առաջ տեսնել պատերազմի հաջող ավարտի զրական արգասիքները իր քաղաքաշար ժողովրդի համար: Փորձելով գուշակել պատերազմի արդյունքները զեռպատերազմի սկզբին, նա գրում է. , , Թուրքիայի վերջին ժամը հասավ: Թուրքիան կազմող բոլոր երկրները կտրի-կտոր ընկնելու են. ազգերկրներից ամեն միըն կամ կմիանա մի ուրիշ երկրի հետ, կամ կկազմի անկախ փոքրիկ պետություն, , /1877, հմր 32/: Մա լիահույս չէ, թե կարող է իրականաալ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների միացումը, ուստի ավելի ռեալ է գտնում արևմտահայերի համար ինքնավարությունը:

Խորհրդածելով Արևելյան խնդրի լուծման շուրջը, Արծրունին մշտապես վախ է զգացել, որ այն հանկարծ չլուծվի միայն եվրոպական մասում, իսկ Փոքր Ասիայի քրիստոնյաները կերակուր զառնան թուրքական զիշատչի համար. , , Եթե եվրոպան ցանկանում է ազատել թուրքաց լծից միայն Թուրքիայի եվրոպական նահանգները, և զրանով կարծում է վժուել Արևելյան խնդիրը, այն ժամանակ նա կարող է հավատացած լինել, որ հինգ, շատ-շատ տասը տարուց հետո նրա առաջ կրկին կհարուցվի Արևելյան խնդիրը և կարելի է ավելի հուսահատ, սարսափելի կովով, , , - կանխագուշակում է հրապարակախոսը /1877, հմր 56/: Ավելին. Արծրունին տեսնում էր մեծ եղեռնի ուրվականը և զգուշացնում, որ եթե Հայկական հարցը չլուծվի Արևելյան խնդրի հետ միասին, ապա Արևմտյան Հայաստանը կզառնա մի համատարած զերեզմանոց, ուր հայերի զերեզմանները միայն կվկայեն, որ մի ժամանակ աշտոնդ հայեր են ապրել:

Արծրունին մերկացնում է փոքր ազգերին իրենց եսական նպատակներ-

րին ծառայեցնելու եվրոպական պետությունների քաղաքականությունը, որի հերթական զոհերից մեկն էլ կարող էին զառնալ հայերը. , , Մի զարմանալի տեսարան է ներկայացնում այս բոլորի քաղաքակրթված եվրոպան և մանավանդ Անգլիան: Քաղաքակրթված աշխարհը փոխանակ համակրելու մեշգած թուրքահպատակ քրիստոնյաներին, փոխանակ նրանց օգնության ձեռք մեկնելու, . . . ամեն միջոցներ գործ են գնում, որպեսզի օգնեն Բուլղարիին և միջոց չտան թուրքահպատակ քրիստոնյաներին զարավոր մեշուամից իրանց զուլիք քարձրացնելու, կրկին ազատության ձգանելու, նորից շունչ քաշելու, մարզավաել կյանք վաշկելու: Այդ անասովածությունը անվանում է քաղաքականություն մեշ եվրոպայի հավասարաշուրություն կամ Անգլիայի շահեր, , /1877, հմր 84/:

Արծրունին պակագերծ է անում թուրքական սահմանազրության հեղինակ, , , նոր օսմանցիների, , , զաղաքական առաջնորդ Միդհատի հավակնոտ հայտնությունները, թե իբր իսլամը Արևելքում հիմք զրեց ռամկապետության և ազատամտության: Ավելի քան ծիծաղելի էին քրիստոնյաներին , , օսմաններ, , , կոչելու, , , ընդհանուր հայրենիքի, , , սիրո մեշ միավորելու նրա երկերեսանի զեղումները:

Շուտով , , Մշակը, , ստիպված եղավ արժանազրելու ազգովի հիասթափության եղելությունը: Խոսքը Բեռլինի կոնգրեսի մասին է, որին խիստ սազական եղավ , , Լեոն ղուել ծնեց, , , ժողովրդական զիպուկ ասացվածքը: Այն ոչինչ չովեց հայերին քացի 61-րդ տիարհուշակ հոգվածից, որը ընավ չէր կաշկանգելու թուրքերի ձեռքերը իրականացնելու Հայաստանը Հայկից մաքրելու իրենց մարզախոշոշ ձրազրեքը, որ այնպես հասկորեն տեսնում էր մեծ հրապարակախոսը, , , Հայոց խնդրի, , , անփոխարինելի ըննողն ու իմաստավորողը:

, , Զեյթունի պատամբությունը, , , առաջնորդող հոգվածում զնահատելով Բեռլինի կոնգրեսի արդյունքները, Արծրունին քաղաքական համոզիչ կշռաքար է ընտրում. , , Այն ազգերը, որոնք զենքը ձեռին ապստամբվեցան տերության զեմ, եվրոպական զիպլոմատիան շնորհեց նրանց այս կամ այն մարզիային իրավունքը, իսկ հայոց ազգը ոչինչ չստացավ, որովհետե հնազանդ է մնացել տերությանը: 20-րդ զարի քաղաքական քարոյակաաությունը Արծրունին քաաձեռում է. , , Ես ապստամբվում եմ, ուրեմն ես կամ, , , - Փորիզմով /1878, հմր 165/: Հայերը ուշ հասկացան այս ճշմարտությունը. պատերազմն ավարովեց և նոր միայն նրանք զենք են վերցնում ձեռքները, զարձալ ազատասեր զեյթունցիները:

Ուշադրության արիտ առնել մի կարևոր հաաաամանք. աչքան ժամանակ, քանի զեռ ոռուսական զենքի օգնությանն ապավինելու հեռանկար կար, Արծ-

րունին հայերին ազատութիւնը գենքով նվաճելու կոչ էր անում: Սակայն Յեղիշի կոնգրեսից հետո, երբ ուսական գենքի նվաճումները մեծ տերութիւնների համերաշխ ջանքերով նվազագույնի հասցվեցին և, մասնավոր, 80-ական թթ. Հայկական հարցի նկատմամբ ցարական կառավարութիւնը մեծ անսպաս շրջադարձ տեղի ունեցավ, ,,Մշակի,, խմբագիրը ստիպւած եղավ նոր դիրքորոշում մշակել. գենքով պաշարի համար արևմտահայութիւնը անպատրաստ համարելով, նա առաջ քաշեց ,,տնտեսական վերաշինութիւն,, ծրագիր, զրա իրագործմանը լծորդելով արևմտահայերի քաղաքական ազատագրութիւն հեռանկարը: Ըստ այդ ծրագրի, ամենից առաջ անհրաժեշտ էր, որ հայերը մնալին իրենց պատմական հայրենիքում, չզաղթեն: Կըշտւածքով արևմտահայերին, որ նրանք չկարողացան օգտվել ուսում-թուրքական պատերազմի ընձեռած քարեկաստ պատմական գահից, երբ թուրքերի գլխին ճոճվում էին ապստամբ ժողովուրդների և ուսական քանակի գենքերը, և հնարավոր էր զրանց միացնելով սեփական գենքը ավելի հեշտութիւն և պակաս զոհերով ազատութիւն հասնել, Արծրունին ալժամ հորդորում է չմոռանալ քաղաքական դասը և կրթութիւն տարածելով քարձրացնել ազգի ինքնաճանաչողութիւնը և տնտեսական առաջադիմութիւնը հող նախապատրաստել զաւիթ մզնածամերի ընձեռած հնարավորութիւններից օգտվելու համար: Զստացվի հանկարծ ալաւս, որ երբ պահը վրա հասնի, Արևմտյան Հայաստանում շլինի ոչ մի հայ,- զգուշացնում է հրապարակախոսը:

,,Խաղաղ պատերազմ,, սա առաջնորդողների հերթական շարքի վերնագիր չէ լուկ, այլ ,,Մշակի,, նոր ծրագրի խտացումը, ըստ որի հայերը խաղաղ, կուլտուրական-քաղաքակրթական միջոցներով պիտի շահեն թուրքերի դեմ պատերազմը: ,,Թուրքաց հայերի տնտեսական զրուլութիւնը,, հայտնի դասախոսութիւնը, որը հրապարակվեց ,,Մշակում,, և արաճի՛ն զրքուլելով, լավագույնս ցուցադրում է Արծրունու լիքերալ հայացքների համակարգը: Նա հայերի պատմական առաքելութիւնն է համարում մարդկութիւնն ավետել ազատութիւնը քաղաքակրթական խաղաղ պատերազմով նվաճելու զաղսվարը. ,,Գուցե հայերին՝ արևմտյան լուսավորված Եվրոպայի ժամանակակից անմարդասեր զաղաքարի դեմ ալգ կենդանի բողոք ներկայացնող ազգութիւնը, վիճակված է ոչնչացնել այն անբարոյական սկզբունքը, որ պահանջում է մշտնաջ ազգից, իր գոյութիւնը ապացուցանելու համար գենք վերցնել, ապստամբել, արշուն թափել, ուրեմն զորք գնել մշտող ուժից, քարքարոսութիւնից ազատվելու համար նույն գենքերը, որ նույն մշտող ուժը, քարքարոսութիւնն է զորք ածում...,, /1879, հմր 75/: ճիշտ է, Բնութիւնն ապացուցում է, որ հայերը տիրապետում են նաև ալգ գենքին, սա-

կայն Արծրունու դասախոսութիւնն ավարտվում է ալ շեշտադրութիւնը. ,,Եթի Թուրքիայի հայը մի ձեռքով մուրմ, արոր կամ քահ ընեւելով, մլուս ձեռքում հրացան բոնի,- ալգ գուցե կլինի միակ միջոցը Թուրքաց տիրապետութիւն տակ մշտնաջ հայոց ազգի համար պաշտպանել և ապահովել իր ազգային գոյութիւնը,, /նույն տեղում/:

Ազատագրական պաշարի մշակական ուղեգծումները միանշանակ չեն, և զա հետևանք է ոչ միայն և ոչ ալնքան քաղաքական իրազրութիւն փոփոխութիւն, որքան աշխատակիցների ու թղթակիցների աշխարհայացքային տարամիտվածութիւն: Արծրունին իր թերթում ամբիոն է տրամադրում նշանավոր գեմոկրատ գործիչներ Հայկակին /Արփիար Արփիարյան/, Սկրտիչ Փորթուզալյանին, Արսեն Թոխմալյանին, Խաչատուր Մալումյանին, Սողոմոն Նդիազարյանին, Լեոյի և ուրիշների, որոնք գեմոկրատական շեշտեր է հաղորդում թերթին, իրենց սուր հարցադրումներով և առաջադրած արմատական միջոցներով համախ առաջ անցնելով իրենց մեկեւնախից: Բաց զա նույնպես խմբագրի վաստակն է, որը գիտեր զրշի գիմոկրներ հալաքազրել իր շուրքը: Վերջապես զրա անենալերձախոս ապացույցը՝ ԲաժՖու, հայ գեմոկրատական մարքի ալգ կորիճեւին, որ 70-ական թթ. քարձրացրեց նալքանդակի ձեռքից ընկած զրոշը, ,,Մշակի,, գլխավոր աշխատակից զարձնելու իրողութիւնը, որին և նվիրված է աշխատութիւն 6-րդ գլուխը՝ ,,ԲաժՖու հրապարակախոսութիւնը ,,Մշակում,, :

ԲաժՖին իսկական հայտնութիւն էր Արծրունու համար: Թերթի սուղ էջերը ժլատորեն վակելով զրական երկերի առջև, ,,Մշակի,, խմբագիրը զրանք շոալորեն տրամադրում է ԲաժՖու, միանգամից ապահովելով երկու շահ՝ ապարեղ ժամանակի պատգամախոս գրողին և մասսայականութիւնը՝ ,,Մշակին,,: Թերթի բանասիրական բաժնի զարդը կազմող ԲաժՖու վեպերը տեւականորեն զամված էին պահում ընթերցողների ուշադրութիւնը, իսկ մեծ վիպասանի կալարգիչ զրիշը ներքերում էր նրանց սրտի մեջ հայրենասիրութիւն ալրող զգացմունքը, բերում ինքնագիտակցութիւն ու ինքնաճանաչման, որ ազատութիւն նախալարպետներն են: ԲաժՖի և Մեկիքազն ստորագրութիւնները երաշխավորում էին հարցադրումների ամենագեմոկրատական և արմատական լուծումները: Դժվար է ասել, թե որտեղ է սկսվում և որտեղ վերջանում ԲաժՖու հրապարակախոսութիւնը. Թերթում հրապարակված նրա կըքոտ ելուսիները շարունակվում էին զեղարվեստական կամենքորում՝ ումանալի կերպարների ու պատկերավոր խոսքի գորութիւնը տասնապատկելով իրենց ներգործուն լիցքը:

Միանալով պոլտահայերի ասմանագրական պատրանքները ցրելու և արևմտահայութիւնը քաղաքականապես հասունացնելու ,,Մշակի,, խմբագրի ջան-

/1878, հմր 147/:

„ինչ վերանորոգութիւններ են պետք Տաճկական Հայաստանին, հոգ-վածք /1878, հմր 162, 163/ բովանդակում է հարցի կոնկրետ պատասխանը: Նախ շեշտովում է ամենագլխավորը՝ հայ գյուղացուն հողի վարձակալից ա-զատ հողատեր դարձնելու անհրաժեշտութիւնը որպէս երկրագործութիւնը զարգացնելու և ազգի համահավաք գոյութիւնն սպառնացող չարիքի՝ զարթա-կանութեան առաջն առնելու հուսալի երաշխիքի. „որպէսզի /արժանա-Հայաստանի հողի վրա, պետք է նրա տերը լինի, պետք է նրանից ծծե իր սնունդը, որպէս մանուկը մոր ստինքներից,,: Վերանորոգութեան մյուս պահանջները պետք է լինեն՝ հայերին զենք կրելու և ազգային միլիցիա ունենալու իրավունք տալը, ազգային սահմանադրութիւնը զավառների վրա տարածելը և տեղական վարչութիւններ ստեղծելը: Հարկավոր է ազգային միասնութիւն՝ գերծ զավանդական երկպառակութիւններից: Ոչ թե ե-կեղեցին, այլ դպրոցը պետք է դառնա ազգը մի հոգեբանութեամբ և մի լեզ-վով շարկապող ու միտող ավազանը: Մեկ ուրիշ հոգեւորութեամբ՝ „ինչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ, /1879, հմր 122, 123, 125, 126/, զորոյը սրում է հայ ժողովրդի երկու հատվածների համագործակցութեան խնդիրը և թարմացնելով նախնախնանի պատգամները՝ խնդիր դնում ուսումնա-սիրել և ծանաչել միմյանց, միավորել ջանքերը: Այդ գործին բոլորանվեր տրված մեկ օրգան է տեսնում Բաժնին՝ „Մշակը,, , մինչդեռ զա պետք է լինեն ամբողջ հայ լրագրութեան և գրականութեան պարտականութիւններից առաջինը: Նա հատկապէս դժգոհ է պոլսահայ մամուլից և դառնութեամբ նշում է, որ կարգաւով „Մշակը,, պոլսեցիք ավելի շատ տեղեկութիւն-ներ կարող են քաղել Փոքր Ասիայի հայերի գրութեան մասին, քան իրենց ամբողջ լրագրութիւնը միասին վերցրած:

Իբրև ռազմավարական խնդիր Բաժնին դնում է համակողմանի նախապա-րաստութեան խնդիրը և ծաղրելով նրանց, ովքեր Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածում ոսկու հանք էին տեսնում, հեռատեսորեն պնդում է. „Մենք մեկ հանք ենք ծանաչում, որից կարելի է ստանալ ցանկացած ոսկին, եթե այդ հանքը անդադար և անընդհատ կերպով կքովագործվեր, - զա կոչվում է նախապարտաստութիւն: Եվ Տաճկաստանի հայոց խնդիրը պետք է կախնա ա-սուհետև անդադար և անընդհատ նախապարտաստութեան գործի մեջ, որպէսզի նրանք կազմ և պատրաստ հանդիպեն այն մեծ օրվանը, երբ կրկին անգամ կը-զարկն ազատութեան ժամը,,: Բաժնու այս խոսքերը ասես պատասխան են բո-լոր նրանց, ովքեր և կենդանութեան օրոք, և հետմահու նրան մեղադրել են անպատրաստ ժողովրդին ապստամբութեան կոչելու մեջ: Նախապարտաստի-ւն լայն ծրագիր առաջարկելով, Բաժնին այդ գործին ի պատ է դրել և

հրապարակելուս, և զորով իր գրելը: „Մշակում,, հրապարակված նրա գեղարվեստական գործերը՝ „Հալալեզդին,, „Ռսկի քաղաղ,, „Խեն-թը,, „Դավիթ Բեկ,, „Խաչագողի հիշատակարան,, „Ինչպես նաև „Նաճեր,, ու „Սամվել,, վեպերը՝ քաղաքական մանիֆեստի նշանա-կութիւնն ձեռք բերեցին: „Առաջին անգամ Բաժնու շնորհիվ հայ վիպա-գրութիւնը դառնում է ազգային ազատագրական շարժման ուղղակի լծորդ և կազմակերպիչ: Սա զաղափարախոսական աշխատանքի եզակի երևույթներից է: Բաժնու վեպերը ընթերցում էին բոլորը: Երիտասարդութիւնը տեսնում էր իր առաջնորդին և զատիարակին,,¹:

Այստեղ տեղին է հիշել Բաժնու լավագույն հոգեւորաշարից մեկը, որը ուղղակի կրում է „Հայ երիտասարդութիւնը,, վերնագիրը /1879, հմր 192-195, 197-199, 201-208/: Այն ուշագրավ է ոչ միայն իր առա-ջադիր խնդիրներով՝ գործի մղել,, այն թարմ ուժը, այն մանուկ և աճող գորութիւնը, որից կախած է ժողովրդի առաջադիմութիւնը և հետևապէս նրա ապագան, և ինչի համար օրինակ է պարզվում Ֆրանսիական հեղափոխա-կան երիտասարդութեան, ռուս աւրոսիական շարժումը, այլ և հասարակաւ մտքի սարերը հոսանքների հետաքրքիր վերլուծութեամբ, երբ փորձ է ար-վում առանձնացնել տարբեր պայմանների շուրջ համախմբված երիտասարդ ուժերի բերած նպաստը ազգային առաջընթացին: „Մշակի,, գլխավոր աշխա-տակիցը, հասկանալի է, սկսում է իր թերթից՝ նրա դերը բացատրել համարե-լով. „Մշակի,, հրապարակ զալը նա նմանեցնում է գլուխկան զավազանի հարվածի, որը միանգամից կենդանութիւնն մտցրեց անշարժութեան, թմրու-թեան և մեռելութեան խավարում թողված այն ժամանակվա իրականութեան մեջ, հիշում է նորաստեղծ թերթի խմբագրական մարմնի՝ մինչև լուսագեւմ ձգվող նիստերը, տաք բանավեճերը՝ ղոնքիշոտայն երևեցաւութեամբ և անծ-նականը գոհաբերելու պատրաստամութեամբ: Թանկագին հուշերի արժանե-քը չէ միայն դողանքում իր կյանքի,, ոսկի րոպեները,, ներկայացնող զորովի հուզիչ տողերում, նա „Մշակի,, էջերից պատգամներ է հղում ե-րիտասարդ սերնդին՝ կարեւորելով բարոյական պարտի հատուցման նշանակու-թիւնը:

Բաժնին „Մշակի,, մեծագույն ծառայութիւնն է համարում, որ նա սեփականեց ժամանակի կրիտիկական ոգին. „Պոլսիցիտիկան և քեկեթրիս-տիկան ձեռք ձեռքի տված էին ընթանում,, - գրում է նա, - վիպասներ նկա-րում էր պատկերներ ժողովրդի կյանքից, ցույց տալով նրա տեղը աշխա-ղակութիւնները: Տեսնուագետը հարկածում էր անխիղճ և հարստահարիչ կա-

1 Կ. Դանիելյան, Բաժնի - Հակոբ Մելիք Հակոբյան, Լրագրեր հասարա-կական գիտութիւնների, 1985, հմր 12, էջ 12:

պիտանիստի հարաբերությունները մշակ դասի հետ: Սորալիստը խորացվում էր այն սև նախապաշտամունքները, որ ծառացած էին ամենքի հոգու վրա և մատուցանում էր քարոյական նոր սնունդ: Կրիսիկական ոգին զործում էր իր անխնա անգթությունը: Նա մոտում էր հեղինակի կարևորագույն, վաճառականի խառնվելը, արհեստավորի գործարանը, ծաղկալողի առյուծը, գլուղացու խելոճի- թը, մեծատան սալոնը, վարժապետի զվարթը, կղերի մենաստանը, մի խոսքով կյանքի բոլոր ծալքերը պտտվում էր նա, խավարի միջից դուրս քաշում, մերկացնում էր այն ամենը, ինչ ոք տգեղ էր, ինչ անարժան էր: Այդ բո- լորը գտնվում էր այն շվուլաի մեջ, որ հիմնեց , , Մշակը, , , ուր երի- տասարդությունը ուսանում էր և ուսուցանում,,:

Արժանին է հատուցված նաև , Մշակի, , խնկելի նախորդին՝ , Հյուսիսավալին, , որից է սկիզբ առնում , Կրիտիկական ոգին, , հալ մամուլում:

Առանձնացնելով հասարակական մտքի առաջատար զգրողը, Բաֆֆին չի անգիտանում մշուս ուղղութիւնները, զբաւք խմբավորված տեսնելով , ,Սեդվի, և , ,Փորձի, , շուրջը: Պատկերավոր է , ,Սեդվի, , բնութագրելը . , ,Հին , ,Սեդուէն, , աւս ժամանակ նմանվում էր մի մաշված ու ջարդված սաւլակի, որին ճոնչելով քարշ էր տալիս մի ուժասպառ ծի: Սաւլվորը բոլորովին հուսահատված, քրկորված և կես ճանապարհի վրա կանգնած, մտածում էր. , ,հիմա դեպի ո՞ր կողմ քշեմ, : , ,Մշակից, , բաժանված խումբը աւս զրուծւան մեջ գտավ մաշված սաւլակը: Նրան նորոգեցին , ,կարկատեցին և սկսեցին միևնույն ճանապարհով հառաջ քշել, : , Բաֆֆին զրվատանքով է հիշում Արծրունտու համարձակ կողմնորոշումը, որը մերժեց անսալ իր սուր լեզուն մեղմել ցանկացող խմբագրական մարմնի անգամներին, գերադասելով , ,Մշակի, , մտակողական ուղղութիւն պահպանումը և նրանց հեռացումը խմբագրութիւնից /Ամերիկյան, Չմշկյան, Պալաստյան, Պոռոշյան/: Արծրունտու նոր գորակոչը նրա բանակը ավելի գորացրեց:

„Փորձի, միջանկյալ զիրքը երկու ուղղությունների միջև Բաֆֆին ներկայացնում է մի պատկերավոր համեմատությամբ, հանգեսը նմանեցնելով Մասիսյանի խանութին, ուր հնոտիների հետ վաճառվում են և թարմ ապրանքներ: Գնահատելի է Բաֆֆու անշառ եզրակացությունը տարբեր ուղղությունների պարբերականների գերի մասին. „Իրանը ձևացնում են երեք տարբեր կուսակցություններ, որոնց ղեկավարությունը իսկապես միևնույնն են է, բայց գնահատությունը նորա մեջ է միայն, որ լուրջաբանչուրը ալեհալ մասպարհով, ալեհալ ուղղությամբ է զիմում իր նպատակին: Իսկ ո՞ր մասպարհը ավելի ուղիղ է, որը ավելի շուտ կհասցնե, ազգույց կտա մերձավոր ապագան, : Թեև այս գնահատականը սպազրվել է

... , Եղանուհի , , սակայն նույնպիսի անաչառութիւնն չի կարելի վերագրել Խմբագրին՝ իր զաղակալական հակառակորդների հետ բանավեճի ընթացքում:

[illegible]

Յժմ կար մի աշը, որի ուշադրութիւնից չվրիպեցին Հայկունու
,,գրախոսութիւն,, - մասնութիւնները, ոստիկանութիւնն էր: Անմիջա-
պես ,,Մշակի,, լսեազգրութիւնը և Բաժնու քնակարանը ենթարկվում են
խուզարկութեան, իսկ տնային քանակութիւնը Բաժնու գրկում է սաղ-
րիչին անհապաղ պատասխանելու հնարավորութիւնից: Այդ պարտականու-
թիւնն իր վրա է առնում Լեոն, որ աւղ ժամանակ ուսուցիչ էր Շուշիում
և թղթակցում էր ,,Մշակին,,: ,,Կրիտիկան մեր մամուլի մեջ,, հոդվածը
/1883, հմր 118, 119/ Բաժնու զատի հիաւալի պաշտպանութիւնը լինելով
հանդերձ, լուրջ հայտ էր մի նոր տաղանդավոր հրապարակախոսի երևան գա-
լուն, որը հետազայում գտնալու էր ,,Մշակի,, սյուներից մեկը: Յե-
լինակու օրինակով ցուց տալով, թե ինչպես իսկական Կրիտիկան կայծակի
նման մաքրում է մթնոլորտը, հարթում գրականութեան զարգացման ուղին,
Լեոն քարը քարի վրա չի թողնում Հայկունու ,,Կրիտիկայից,, , այն մի-
այն մի գերի պիտանի գտնելով՝ ինչպիսին չպետք է լինի քննադատութեան
նր:

Հաշվուհանումն իրեն , ,կրթական, , վերջնականապես ճանաչվելու խնդիրը իրականացնում է բաժին՝ իր պատասխանի տակ ստորագրելով Փավստոս

նրա զորքերից նրա ստեղծած հերոսները զուրս կզան կլանք, միս ու ար-
յուն կստանան:

Բաֆթու մահից հետո նրա արխիվում հայտնաբերվեց մի ուշադրով
ծեռազիր հիզված, որը զարժով զրոզի վերջին ապագիր հոգվածը,,Մշա-
կում,,: Դա ինքնախոստովանության նման էր հնչում. 14 տարի շարու-
նակ թերթի լծակի ծանրության մի կողմը տարել է իր ուսերի վրա:

Ընդարձակելով հայկական աշխարհի նեղ հորիզոնը, զսռնալով հաս-
րակության զատիքաբակ և միևնույն ժամանակ նրա քնդհանուր կարիքների
արտահայտիչը, ընդգծում է Բաֆթին,, Յուր ընդորովին քարմ, երիտասարդ
խմբագրի ղեկավարության ներքո,,Մշակը հեղեղեց հասարակությունը մի
նոր կենդանացուցիչ հոսանքով, որ ամենախիստ ժամանակում արտասովոր
արդյունք ունեցավ: Վաղեմի, ավանդական ինքնախաբեության փոխքեն ըս-
կանց տիրապետել կրիտիկական հայացքը: Ինքնաքննությունը և ինքնաճանա-
չությունը,- ահա այն զրգող և առաջ մղող տեսակետը, որով սովորեցրեց
նա հայ հասարակությանը մտածել յուր պետքերի և յուր թերությունների
վրա /1889, հմր 9/: Այս հոգվածը Բաֆթու ստորագրությանը հաստատված
մի երաշխավորագիր է, որով հայ մամուլի պատմության պատվավոր պատվան-
դանի վրա Գրիգոր Արծրունու և նրա,,Մշակի,, տեղը կարելի է համարել
երաշխավորված:

,,Հասարակական հոսանքների զաղափարական պայքարում,, 7-րդ գլու-
խը ամփոփումն է այն քանավե՛ցի, որ 20 տարի մղեց,,Մշակը,, իր զաղա-
փարական հակառակորդների հետ:,,Քննադատական ոգին մտավոր կյանքի տի-
րապետն է դառնում անցման ժամանակաշրջաններում, երբ պատմությունը
ճշմարտության զատաստանի վճռին է հանձնում հին ու նորը և միևնույնը
շիկացնում աշխարհայացքների քախմամբ,,¹:

Այդ անցման շրջանի առաջին մեծ քանավե՛ցը բորբոքեց,,Հյուսիսա-
փայլը,, Նազարյանի ու Նալբանդյանի զորեղ զբիչներով զրելով կղերա-
ավատական պահպանողականության զաղափարական ժայռավոր Մ.Մսերյանի,,Ճոռ-
քող,, և Ստ.Մանգինյանի,,Մեղու Հայաստանի'', պիլերականների զամբա-
նականները: 50-60-ական թվականների հայ գործիչները շատ հարցեր լուծե-
ցին /մայնավորապես աշխարհաբարի տիրապետության, եկեղեցուն ազգի մա-
վոր ու կրթական կյանքի միահեծան առանձնաշնորհից զրկելու և աշխարհիկ
հասարակության իրավունքները հաստատելու ուղղությամբ/, քայց Փեոզա-
լիզմի մնացուկների զեմ պայքարը նոր սերունդներից ևս համառ ջանքեր
էր պահանջելու, որովհետև անցման շրջանները,,ուշացած ժողովուրդնե-

1 Ս.Սարինյան, Սերունդներ և ավանդներ, Ե., 1984, էջ 3:

րի,, համար ավելի երկարատև ու տանջալից են լինում:

Արծրունին,,Մշակը,, համարում էր,,Հյուսիսափայլի,, ժառան-
գորդ և այդ մասին մեկ անգամ չէ, որ հպարտությամբ հայտարարել է:
Ունե՞ր նա այդ իրավունքը: Անադարակույս, մի վերազահությանը սակայն.
իր ժառանգական իրավունքները նա կարող էր հաստատել,,Հյուսիսափայ-
լի,, այն,,կեսի,, վրա, որի զաղափարական ստեղծունե Նազարյանն էր,
իսկ մյուս,,կեսի,,՝ Նալբանդյանի զաղափարական ժառանգության սեփա-
կանողը,,Մշակի,, գլխավոր աշխատակից Բաֆթին էր: Հետաքրքիր երևույ-
թի ենք ակնատես. երկու պարբերական, երկուսում էլ լիբերալ-դեմոկրա-
տական զաշինք, որի և ոգեկոչումը, և քայքայումը պատմության կարգավո-
րիչ ուժի ձևերն էր: Ինչուէ՛, այդ զաշինքը շատ արգասավոր էր մեր ժո-
ղովրդի համար, քանի որ ազատամտականությունը զեմոկրատիզմով հագեցավ,
իսկ զեմոկրատիան ամբիոն ստացավ ժողովրդի հետ խոսելու:

,,Մշակի,, մղած ընամվիճալին պայքարը հասկանալու համար հարկ է
շեշտել զաղափարական կյանքի մի առանձնահատկություն ևս՝ էկլեկտիզմը:
Նվրդալ ուսանելու գնացած հայորդիները հայրենիք էին վերադառնում ի-
րենց մաքի ժամդրուկներում ամենաալազան . մոգելներով՝ հայ կյանքին
պատվաստելու և այն հեղաշրջելու անդիմազրելի ցանկությամբ, քայց, ցա-
վորք, հայրենի հողի պահանջներն ու հաղթություններն ոչ միշտ հաշ-
վի առնելու կարողությունը: Ավատական քնից արթնացած հայ ազգի մոսվո-
րականները մի մեծ կաթալի մեջ էին լցնում եվրոպական կենսափորձի զրա-
կան պտուղները և եփում զաղափարական մի էկլեկտիկ կերակուր: Այդ կաթ-
սան մամուլն էր: Զպետք է մոռնալ, որ էկլեկտիզմը խունացնում է հա-
սարակական հոսանքների բաժանման գույները, մանավանդ պարբերականների
հյուրընկալորեն լալն բացված զոներով և հաղավոփոխ թվականների կազ-
մով, երբ աշխատակիցները մի թերթից մյուսը չվե՛լու,,սովորույթով,,
էին տառապում:

Այսօր մեկզարյա հեռավորությունից անդրադառնալով այդ քանավե՛ցին՝
մենք աշխատել ենք քննադատաբար և պատվանդորեն մոտենալ կողմերի՝ միմ-
յանց տված քաղաքական գնահատականներին, մանավանդ, որ զրանք խնդրված
են մանրախնդիր, անձնական վերավորանքների և պիտակավորումների ալալի-
սի կուտակումներով, որոնց բացելը ոչ միայն զվար է, այլև ավելորդ:
Բանավե՛ցի անգամ սուբյեկտիվ կողմի տակ իրենց մշտապես զգացնել են տա-
լիս հասարակաւան մահոգությունները, որոնք ժամանակի թեւազրանքով և
ոչ թե լուկ անհատի կամքով են կյանքի կոչվում: Հայ մոսվորականների
առջև պատմության զրած հարցը՝ ի՞նչ ուղիով պիտի ընթանա ազգի հետագա
զարգացումը, ինքնապիտան վիճահարույց էր և քստ աշխարհայացքային

ընկալումների մտավորականներին բաժանում ու տեղաբաշխում էր հասարակական մտքի տարրեր հոսանքների մեջ, որոնց խոսքերանք մամուլի օրգաններն էին:

Նոր օրգանիզմ, նոր հասարակարգ էր ծնվում, և նրա ծնունդը զաղափարապես նախապատրաստող ուժերի մի մասը մտահոգված էր այն կողմերի մշակմամբ, որոնցով նորածինը պիտի տարբերվեր հնից, իսկ մյուս մասը նախանձախնդիր էր այն զեների պահպանմամբ, որոնք ժողովրդաբար պիտի անցնեին նոր օրգանիզմին: ,Մշակը,, արտահայտում էր կյանքը նորոգելու պահանջը, իսկ նրա հետ քանակիմոդ ազգային-պահպանողական մամուլը՝ ,Մեղու Հայաստանին,, , , , Փորձն,, ու , , Արձագանքը,,՝ ավանդական իբրև հենարան պահելու անհրաժեշտությունը: Զարգացման առողջ ընթացքը երկուսի ղեկավարական կապի մեջ պետք էր փնտրվել, հալացք, որին հասու չէր ոչ մեկ և ոչ մյուս կողմը: Հինը քաղելու կոչումը սեփականած ,Մշակը,, անվերապահ էր, փութաշան, ոչ միշտ քննորոշումով՝ եվրոպական քաղաքակրթության շիվերը հայկական ծառին պատկաստելու հարցում, իսկ ազգային-պահպանողականները, որոնք իրենց ավանդապահներ էին անվանում, աշխատում էին թաքմ պահել, շարունակ բոլորոքել ժողովրդի պատմական հիշողությունը, նրա անցյալ հիշատակները, պատմությամբ սրբազորված ավանդները, համոզված, որ դա ապագան կերտելու անալման պայմանն է:

Ինչ հարցերի շուրջ էին խաչածնում նրանց սրերը: Վիճարկվում էին հատկապես նոր ժամանակներում հոգևորականության և եկեղեցու դերն ու նշանակությունը: ,Մշակի,, կարծիքով ավարտված պետք էր համարել նրա հեզեմոն դերը ազգի հոգևոր կյանքում և արմատական վերանորոգության ենթարկելով նրա կազմակերպությունը, բարձրացնելով հոգևոր դասի կրթական ու քարոջական մակարդակը, նրա ջանքերը ևս մղել ազգի քնդհանուր առաջադիմության գործին: Այս առումով ,Մշակի,, էջերում ամենասուր քննադատության են ենթարկվում իրօրյա այն հոգևորականները, որոնք ոչ միայն ականջները վակել էին նոր ժամանակների զանգերի դողանշների հանդեպ, այլև մոռացության տվել իրենց խնկելի նախորդների ավանդները՝ հոգևոր դասի անշահասներ, անփառասներ, անձնավեր և հայրենասեր վերքերը:

,Մեղուն,, գրում էր, որ լուսավորչական եկեղեցին քննադատությունից զուրս է, քանի որ ,Հայ եկեղեցին հայ ազգության գլխավոր սյունն է,,: Ստանձնելով եկեղեցու զատաբաշխական դերը, ,Մեղվի,, խմբագիր պ. Սիմեոնյանը վաստակներ էր հաշվառում պատմական անցյալից, որը անառարկելի ապացույցներ էր տալիս եկեղեցու ոչ միայն կրթական-լուսավորչական, այլև քաղաքական, ազգապահպան գործունեության վերաբեր-

յալ: Մշակականների վաստակը եվրոպական առաջադեմ երկրների փորձն էր, որտեղ եկեղեցին պատվելուց և զարդոց եկեղեցուց անջատելու շարժումը իր ունակ պոտենցիան էր տվել, ուրեմն հանձնարարելի էր նաև հայ իրականության համար:

Կրոնի, հավատի հիմքերին Արծրունին երբեք չի ղեկավարել, քնդհանուրապես ամեն առիթով հավաստել է, թե իր համար որքան բարձր են ու սուրբ , , քրիստոնեական վարդապետության հիմնական զաղաքանքների հավիտենական սկզբունքները, քրիստոնեությանը հատուկ հավասարության, եղբայրության և ազատության ոգին, քրիստոնեության հասարակական, քաղաքակրթական նշանակությունը,, /1877, հմր 68/:

Բոլոր զավանսներ հայերը հայ են, - հայտարարեց ,Մշակը,, իր էջերը լայնորեն բացելով և՛ լուսավորչական, և՛ կաթոլիկ, և՛ բողոքական հավատացյալների առջև՝ հավաստելով համազգային թերթի իր կոչմանը: Ազգային զաղաքանքն Արծրունին մերժում է հավատն ու եկեղեցին իբրև ազգային հիմունք ղիտելու ,Մեղվի,, տեսակետը: Հետաքրքիր է, որ պատասխանելով իրեն կոսմոպոլիտի մեջ մեղադրող պահպանողական թերթին, նա հպարտությամբ է իր վրա առնում այդ , , քաղաքակրթության իսկական կոսմոպոլիտը երազելով համայն մարդկության կրթանկության մասին, միաժամանակ և ջերմ ազգասեր է /1881, հմր 73/:

Ազգի անհատականության պահպանումը մարդկության մեջ և անհատներ՝ ազգի մեջ, - ահա Արծրունու պաշտպանած ազգային հարցի բանաձևը: Ազգությունը գլխավոր հիմունքները նա համարում է ցեղը, լեզուն և հայրենիքը: , , Թող բոլոր հայերը ազգային տեսակետից միմյանցից չանջատվեն կրոնի տարբերության վատմանով և ձուլվեն ի մի ազգություն՝ ազգային քնդհանուր ձուլարանի մեջ, կապված լինելով քնդհանուր հայրենիքի և մայրենի լեզվի-մեջ,, /1880, հմր 121/:

,Մեղու,, - ,Մշակ,, հակամարտությունը սուր կերպարանք առավ , , Տաճկահայոց խնդրի,, քննության ապարեզում: ,Մեղուն,, մեղադրվում է խոհեմ համբերության, իսկ ,Մշակը,,՝ անապառստ ժողովրդին ի դեմ կոչելու համար: Հաշտության եղբորը երբեք չմոռեցավ երկու թերթերին: Արծրունին մերժեց մասնակցել ,Հյուսիսայնային,, ռիսիկո հակառակորդ Ստ. Մանդինյանի հիմնադրած թերթի 25-ամյա հոբելյանին, իսկ 1886 թ. երբ ,Մեղուն,, զաղաքեց, այդ մասը որակեց միանգամայն քնտրական...

Բանավեճը ազգային-պահպանողականության հետ ,Փորձի,, և ,Արձագանքի,, հրատարակումով ավելի բոլորոքվեց: ,Մշակի,, ղեմ ավելի արժանավոր հակառակորդ էր կանգնած, որին այնքան էլ հեշտ չէր մեղադրել եվրոպական-առաջադիմականը անդիտանալու և հետադիմության մեջ: Վիճարա-

նությունը սրվեց , ,Հուսիսափայլի, , խմբագիր Նազարյանցի մասին Ա. Երիցյանի աննպաստ կարծիքներին պատասխանելու , ,Մշակի, , խմբագրի կրք-
քոտ ելույթներով, քանի որ պաշտպանելով իր հոգևոր ուսուցչի վաստակը ,
Արծրունին պաշտպանում էր նաև , ,Մշակի, , պարզած զրոշը: Պետք է ասել,
որ այստեղ մեկ անգամ չէ, որ անաչառությունը լքեց Գր.Արծրունուն,
որը միակ զրբական ուղղության թերթը համարում էր , ,Մշակը, , , մյուս-
ներին տեղավորելով քաջասական էսիկետի տակ: Պատմական վաստերի անա-
չառ քննումից է ծնվել ազգային-պահպանողական մամուլի պատմության
հետազոտողի եզրակացությունը, թե այդ հոսանքի ներկայացուցիչները
կես դար շարունակ գտնվել են կովկասահայ հասարակական կյանքի զրնթե-
քուրը նշանակալից իրադարձությունների հորձանուտում, իրենց նպատե-
քերել հայ նոր գրականության զարգացմանը, մեր ժողովրդի կրթական և
մշակութային կյանքի վերելքին, ղեմկրատ ժողովրդի հասարակական-քաղաք-
ական ակտիվացմանը, արևմտահայության դատի պաշտպանությանը¹:

, ,Մշակի, , և , ,Արծազանքի, , ընամվեցը ներառավ նաև լեզվի բնագա-
վառը: Արծրունին , ,Մշակի, , ծառայությունների մեջ շեշտում էր նաև
լրագրային ասիլիսի լեզվի զարգացնելը, որով հնարավոր եղավ եվրոպական
առաջավոր զաղափարները ժողովրդի մեջ տարածելը: Եվ զա արվեց թերթի
լեզուն ժողովրդական լեզվին մոտեցնելու, այն , ,Համկացնելու, , և ժո-
ղովրդին կրթելով ու քարծրացնելով՝ մտավորականությանը մոտեցնելու
շնորհիվ: Նա զգուշացնում է աշխարհաբացը մի նոր զրոց կեզու զգոնալու
վտանգից: Նա ոչ միայն եվրոպական զաղափարների, այլև տերմինների ներ-
մուծման կողմնակից է: Փրա հետ ընամվեցը ն.Քարամյանը կասկածի տակ է
առնում լեզվի զարգացման գործում , ,Մշակի, , ծառայությունները, պաշտ-
պանում նոր լեզվի հարստացման գործում զբաքարի հարուստ ղինանոցից
օգտվելու զաղափարը:

, ,Մշակի, , և , ,Արծազանքի, , հարաբերությունները ծաղրագույն
լարման հասան 1892 թ. կաթողիկոսական ընտրությունների նախօրյակին,
որը հիշեցնում է կուսակցությունների պայքարը ընտրական կամայինանե-
րի ժամանակ: Մեկ անգամ էլ առիթ ներկայացավ հիշեցնելու, պնդելու
, ,Մշակի, , ղիրքորոշումները կրոնի և եկեղեցու վերաբերյալ: ՌՊՎ էր
մարմնավորում հոգևորականի այն կերպարը, որը նույնանում էր , ,Մշա-
կի, , իզեալի հետ և որի հետ նա ազգի հոգևոր տունը վերանորոգելու
հույսեր էր կալում: Դա խրիմյանն էր, , ,այն մեծ եերունին, որի անց-

1 Տես Մ.Մխիթարյան, 19-րդ դարի կեսի արևելահայ պարբերական մա-
մուլի պատմությունից /, ,Փորձ, , , ,Արծազանք, /, Ե., 1976, էջ 16-17:

յալ կյանքը մի պատմություն է, գործունեությունը՝ մի կատարյալ վե-
րածնություն, և զույգությունը՝ մի մեծ իզեալ, , /1892, հմր 17/: Հենց
նրա օգտին էլ քվեարկում է էջմիածնի կրոնական ժողովի պատգամավոր
ընտրված Արծրունին, կյանքում առաջին և միակ անգամ ոտը ղեկով իր
պատմական հալերների հողի վրա:

Պաղիտալիզմը արագ թափով զարգանում էր Անդրկովկասում, և սոցիալ-
տետեսական հալցերը ղնալով ավելի շատ տեղ էին զբաղեցնում մամուլում:
, ,Արծազանքը, , չէր կարող խուսափել , ,Մշակի, , տարվողած տետեսական
խնդրի քննարկումից, թեև նրա նախասիրությունները քարոյա-էթիկական
հալցերի ոլորտում էին: Նա ևս ցավազին է նալում օտար կապիտալի փնա-
վորվելուն Անդրկովկասում, , ,Մշակի՝՝ նման կոչ անում հայ կապիտալիստ-
ներին տիրապետել տետեսական գիտությանը, միավորվել, մի կողմ թողնել
վաճառականական գծում ղեկը: Ավելին. , ,Արծազանքը, , հրապարակում է
, ,Հայ ազգի կատաղի թշամին, , հոգվածաքը /1887, հմր 39-42, 46/.
Շիրվանզադեի և Ա.Հովհաննիսյանի համաեղ ելույթը մեծ աղմուկ հանեց:
Ավելի քան զարմանալի է, որ Արծրունին կանգնեց վաճառականությանը
պաշտպանողների շարքում, այն վաճառականության, որին , ,Մշակի, , էջն-
րում քազմիցս մերկացրել էր, ղրեկով, թե նրա համար խանութը եկեղեցի
է, ղավթը՝ ավետարան, սնդուկը՝ սուրբ սքեց, ոսկին՝ աստված և
վարկը՝ ղավանություն: Հնարամիտ հեզնանքով մեջբերելով , ,Մշակի, , այս
խոսքերը, , ,Արծազանքը, , լուրջ միավոր է շահում ընամվեցային պայքա-
րում, իսկ , ,Մշակը, , տանուկ տալիս, քանի որ այս անգամ հակառակորդին
հարվածնելու կիրքն էր եղել նրա խորհրդատուն:

, ,Արծազանքը, , քննադատում է առաջադիմությանը ծառայելու մենաշը-
նորը սեփականելու , ,Մշակի, , հավակնությունը և իր հերթին պնդում,
որ իր ընտրած ուղին է միայն ազգի աղև քացում իսկական առաջադիմու-
թյան ուղին: , ,Այն ազգը, որ ղուր անցյալը մոռացել է և երեք ղի մոա-
ծում անցյալի վրա, նա ապազ ևս ղէ կարող պատաստել ղուր համար, ,
/1890, հմր 12/, իսկ , ,Արծազանքը, , անցյալի արծազանքն էր՝ նոր օրե-
րում: Ավանդապ հուկյան ու նորարարության ղաշիքը այն հանդիպալարն
էր, ուր ընամվեցը կզներ իր վերջակետը, սակայն կողմերը ղրան ղհասան:
Արծրունին 1892 թ. ղեկոեմբերին կնքեց իր մահկանացուն: , ,Արծազանքը, ,
հրապարակեց , ,Մշակի, , հանգուցյալ խմբագրի մառուցած ծառայություն-
ները, , ,խմբագրականը /1893, հմր 4/, որտեղ, անաչառությունը, վերջա-
պես, հաստատեց իր իրավունքը և առավելությունը՝ երկու տասնամյակ ղրգ-
վող ընամվեցում: Եթե կարճ թվարկեք Արծրունու ծառայությունները,
ապա ղրանք են՝ եվրոպական քաղաքակրթության քարզին նոր և վճռական

Թափ հաղորդելը, մամուլը կյանքին մոտեցնելը, կյանքի պահանջներին արժապանքելը, հասարակ ժողովրդին դուրամատչելի և հասկանալի լրագրաչին լեզու մշակելը, լրագրական նյութի սահմանների ընդարձակումը, մանավանդ տնտեսական ծանրակշիռ խնդրի արծարծումը և վերջապես, տաճկահայությանը ցույց տված քարոզական և նյութական օգնությունը, երբ ժողովուրդը հավատում էր նրա խոսքին, ընդառաջում նրա հրավերներին: Արծրունու անհանգուրժելի թերությունն է զիտվում նրա , մեծագույն միակողմանիությունը, , , երբ առաջադիմությանը ծառայելը հաստատվում էր միայն , , Մշակի, , մեղադրում: , , Արծազանքը, , պաշտպանում էր իր տեղի իրավունքը՝ ազգային վերածնության հրապարակում: Հետևելով Արշավիր Մելիքյանի և Աշոտ Հովհաննիսյանի օրինակին ու պատգամներին, մենք աշխատել ենք քաջել անցյալի արժեքների վերանայման ու վերազնադատման մասնապարհով, որը մեզ քննել-հասցրել է հայ ազատամտության և ազգային-պահպանողականության իրեն բուրժուական առաջադիմական զաղափարախոսության տարտեսանքների առանձնացման, իսկ նրանց քանակեղ իբրև ներտեսակային վաթսր զնահատելու հանգրվանին: Նրանցից շուրջառնչվող իր տեղն ունի հայ առաջադիմության զմեջարին նախնականության մեջ, որը ի վերջո հասցնելու էր նույն նավահանգիստը:

,,Ռուս առաջադիմական զրախանության և հրապարակախոսության պրպազանդան և սլավոնափիլուսիան ըննադատությունը, , վերնագրված 8-րդ գլուխը ներկայացնում է հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացման գործում , , Մշակի, , խմբագրի մեծագույն ավանդը: Արծրունին համոզված էր, որ ռուս ազատագրական մտքի որոնումները արգասավորվելու էին Վերկույան ուղիների հայտնությամբ ոչ միայն ռուս ժողովրդի համար: Ահա ինչու նա իր թերթի համար առաջադիր խնդիր էր համարում քննադատություն ծանոթացնել ռուս երեւելի գրողների ստեղծագործություններին, պրոպազանդել ռուսական առաջադիմական հրապարակախոսության ձեռքբերումները, դրանց մեջ փնտրելով նաև այն հարցերի պատասխանները, որոնք հասունացրել էր հայ իրականությունը և որոնք իրենց լուծման էին սպասում:

Բացի այս, Արծրունին ռուսական կողմնորոշման երախտավոր շատագույններից մեկն է, որը նազարյանի , , մենք քաղաքականապես ռուս ենք, , խոսքերը ոչ միայն կրկնում էր, այլև խորացնում ու հաստատում, մանավանդ ռուս-թուրքական պատերազմի տալիսներին, երբ նա ուղղակի հայտարարում էր, թե միակ պետությունը, որի վրա հայերը կարող են հույս դնել, ռուսաստանն է: Բայց նրա ռուսական կողմնորոշումը անմեղական նախապրությունը թեկադրված քաջ չէր, այլ ժողովրդի հավաքական գիտակցության մեղմված քաղաքական զիրքորոշում, որքանով ազգային մեծ գործիչները

մարմնավորում են հանրության կամքը:

Ռուսաստանի քաղաքական աղահույժի հովանու տակ, ռուսական մշակույթի բարերար ազդեցությամբ սեփական ազգային կյանքի անարգել ու հաստատուն զարգացում, - այս է եղել Արծրունու մեկնարկը թերթի հրատարակության բոլոր տարիներին:

Ռուս զրախան հակառակին Արծրունին վերադրում է ոչ միայն ռուս զրախանության մայրուղին զննելու և հարստացնելու առաքելություն, այլև նշանաձողի գեր ալն փոքր ազգերի համար, որոնք նոր էին ոտք դնում մեծ ազգի անցած մանապարհ: Ուլքե՞ր են , , Նշակի, , էջերում խնկարկոզ անունները: Ամենից առաջ Գիսարեք, որին համարում է իր ուսուցիչը: Գոգուլը՝ քննադատական դեպիստական գերոցի հիմնադիրը: Գուշկինն ու Լերմոնտովը՝ ռուսական ազգային պոեզիայի հարստությունը: Տուրգենևը, որը Արծրունու գնահատմամբ, խորհրդանշում է ժողովրդական ամոթալի կարգերի կործանումը: հասունացնող մի ամբողջ սերնդի պաշարը: Բելինսկին, Դոբրոլյուբովը, որոնց հեղինակությամբ , , Նշակը, , քանիցս քննադատվել է իր հակաթեթևություններին և հաստատել իր ժողովրդականությունը: Ն.Օստրովսկին՝ ռուսական կյանքի պեկասությունները բեմի վրա անդորմ մարակոթ Գոնչարովը, որի վեպերով զաստիարակվել էր նաև հայ երիտասարդությունը, նեկրասովը, որը , , Սովբեմանիկի, , շուրջը հավաքեց ռուսաստանի , , առաջագմ մաքի ամենից երեւելի գործիչներին, , և որի քանաստեղծությունները , , նպաստեցին միլիոնավոր ժողովրդի ազատության գործին, , : Սալավիով-Շչեքրինն է, որը անապառելի հանձնարով մերկացրեց ռուսական կյանքի առաքելոր կողմերը ամենահատուկ գեներով՝ կրգիմանով, և կարելի էր երազել միայն հայ իրականության շչեքրինյան մերկացումներ: Չի մոռացված ոչ մի անուն՝ Ժուկովսկի, Նադսոն, Գրիգուլևով, Ոսպենսկի, Շելգունով, Ստասյուկևիչ, Կրասնի, Միխայիլովսկի, Զլատովրասկի և ուրիշներ, ամեն մեկը իր լուսավազկով: Չեն մոռացված նաև այն անունները, որոնք ճիշտ հակապատկերն են հիշատակված անուններին: , , Նշակի, , էջերում Արծրունին ծանկում է ռուսական մեծապետականության զաղափարախոսներ, , Թիլո շոփինսաներ, , Մատկովին և Մուկոբինին, որոնք ազգամիջյան նրկադադկություն էին սերմանում, հակադրում Վոքր ու մեծ ազգերին, օրինական գրտնում մեկի ժուլվելը մյուսի մեջ: Արծրունին զա ոչ միայն վաթսր քաղաքականություն է քննադատում, այլև անհետաճա, քանի որ Վոքր ազգին հարգելը, ազգերի միջև հավասարություն հաստատելը մեծ պետության ուժի նշան է:

,,Նշակում, , հանդիպում ենք սլավոնափիլուսիան ուշացած քննադատության, երբ ալդ հոսանքը ռուսաստանում աղղեն մարել էր: Բայց հայ իրականության մեջ գործում էին նրանց երկվորյակները՝ ազգային-պահպա-

նողականները, և սրանով պետք է բացատրել հրապարակախոսի հետաքրքրու-
թյունը դեպի ուսումնական հասարակական մտքի երբեմնի հզոր ազդ մղողը.
սլավոնոֆիլության և հայ պահպանողականության անալոգիաով Արծրունին
հուշս ուներ լրացուցիչ ապացույցներ հայթափել վերջինիս դատապարտ-
վածության վերաբերյալ և հաստատել իր մշմարտացիությունը: Սուբյեկտի-
վիզմը, աշտուղությունը, անհարկի կիրքը վերստին խանգարեցին. Արծրու-
նին ընկավ չափազանցության մեջ, Դոստոևսկու և սլավոնոֆիլների հայացք-
ների միջև հավասարման նշան դրեց, մինչդեռ մեծ գրողը ինքն է քննադա-
տել սլավոնոֆիլների նեղահայացությունն ու ֆանատիզմը, ազգային նախա-
պաշարվածությունը և անախրոնիզմը: Ուշացած և վրիպած գնդակները անկա-
րող եղան խանգարելու, որպեսզի հայ ազգային-պահպանողականությունը
հաստատի իր տեղը հայ հասարակական կյանքում և իր նախընտրած ձևով պայ-
քարի հանուն առաջադիմության և լուսավորության:

Իններորդ գլուխը նվիրված է , ,Մշակի, , գրական քաղաքականությանը:
Հասարակական-քաղաքական հայտարարված թերթի գրական քաղաքականության
քննությունը թեև զորված է հայ նոր գրականությանը , ,Մշակի, , քերած
նպատակով: Այդ գրականությունը նոր էր դուրս գալիս խանձարուրից, հար-
կավոր էր օգնել նրան ոտքի կանգնելու, քայլելու և առաջ գնալու: Թեր-
թի հրատարակության ծրագիրը մշակելիս արդեն խմբագիրն ուներ այս մար-
զում թերթի դերի հստակ ըմբռնում:

Փոքրածավալ թերթի սուղ էջերը, շաբաթական համախառնությունը
նրան գրկում էին գրական երկերին լայն հրապարակ տրամադրելու հնարա-
վորությունից, բայց միջամտել գրական շարժմանը, արձագանքել նրա օրա-
խնդիր կարիքներին, գրախոսել գրական արտադրանքը թերթի երկու մշակա-
ն թափերին՝ , ,Բանասիրական, , և , ,Ստանազորություն, , ուղղակի պարտա-
կանություն էր: Թերթի գրական քաղաքականությունը թեև զորվում էր Արծ-
րունու պոզիտիվիստական նախախրույթություններից, երբ գրական երկի գնա-
հատման առաջին չափանիշ է դիտվում նրա հասարակական օգտակարությունը,
Արծրունու օգտագործած բառով՝ , ,տեղեկացիությունը, ,: Սրանով պիտի
բացատրել այն բացառությունը, որ արվեց Բաֆուեն՝ , ,Մշակի, , բանասիրա-
կան թափերը մշտապես զբաղեցնող հեղինակին. հասարակական արտաները ան-
խնայ մտրակող , ,Մշակին, ,՝ Բաֆին ոչ միայն օգնում էր իր վարն ապրածը
մեղմելու, այլև մատուցում էր գրական իդեալներ՝ կերտված ուժանոթով
հրապուրիչ ուժով: Սա չի նշանակում, իհարկե, թե , ,Մշակը, , անտեսում
էր գրական մյուս ուղղությունը՝ ռեալիզմը: Վերջինիս քննադատական պա-
թոսը միանգամայն համահնչուն էր թերթի մտրակողական ուղղությանը: Բա-
նըն այն է, որ կանգնած լինելով գրական, երկու ուղղությունների հաջոր-

դավորության ժամանակահատվածում, , ,Մշակը, , շուրջի արտացոլում էր
պատմական անցման պահը. և առաջադիմական ուժանոթով, և՛ քննադատական
ռեալիզմը հարմար էին գալիս , ,Մշակի, , գաղափարական պայքարին, ուստի
համեմաշու գոյակցում էին թերթի էջերում: ճշմարտությունը պահանջում
է ասել, սակայն, որ Արծրունին իր հախուռն գնահատականներով, նիհի-
լիստական վերաբերմունքով չկարողացավ դառնալ օրորոց զեմոկրատական
մանուկ գրական սերնդի համար:

, ,Գրականական երաշխություն, , /1872, հմր 28/, , ,Սենք պոեզիա
չունենք, , /1877, հմր 39/ և այլ առաջնորդողներում Արծրունին նիհի-
լիստորեն խորշակահարված է տեսնում մեր գրական անդամները: Պաշտպանե-
լով քննադատական ռեալիզմի պատմականորեն հասունացած իրավունքը, նա
չի ուզում նկատել գրական նոր ուղղության լուրջ հաջող ճիլմանը՝ Սիրվանգազի,
Նար-Դոսի, Պոռշյանի վեպերում: Ծավալի է, բայց փաստ, որ , ,Մշակը, ,
չողջունեց Հովհ. Հովհաննիսյանի և Թումանյանի գրական մուտքը: Իսկ նո-
րաստեղծ , ,Սուրմ, , ասագիրը կարողացավ նկատել նորեկուկ տաղանդներին
և կանգնել Հովհաննիսյանի, Թումանյանի, Ծատուրյանի, Խոսհիսյանի, ազ-
գային-ժողովրդական պոեզիայի մյուս ներկայացուցիչների օրորոցի մոտ:
, ,Մշակի, , և , ,Սուրմի, , հակամարտությունը իր արտահայտությունը գտավ
նաև նրանց վաղած գրական քաղաքականության մեջ. եթե , ,Մշակը, , իր
, ,գրական փաշալույսամբ, , /Ա.Աղևյանի քննադատի է/ իրենից վանեց
գրական այնպիսի հեղինակություններին ինչպիսիք էին Սիրվանգազեն, Սուր-
դուկյանը, Պոռշյանը, Աղայանը, Փավագյանը և ուրիշներ, ապա , ,Սուրմ-
ը, , դարձավ նորեկուկ զեմոկրատական գրականության կենտրոնատեղին¹:

Եթե մի կողմ թողնենք , ,Մշակում, , հրապարակված Բաֆուե վեպերը,
որոնք, ինչ խոսք, թերթի խանկարին կապիտալ են, ապա շատ կարճ կլինի
նրան աշխատակցած գրողների ցուցակը. Սուրդուկյանի , ,Համալի մասա-
հաթները, , և , ,Վարինկի վեպերը, , Սիրվանգազի , ,Հրդեհ նավթագործա-
րանում, , , ,Գործակատարի հիշատակարանից, , և հողվածներ, , Ա.Աղայանի
, ,Սենք արտաքսված, , , Վ.Փավագյանի պատմվածքները, Ս.Նիկողայանի, Ս.
Տեր-Սև թխեղեղյանի և Գ.Պալյանի գլուղագրական պատկերները, Ռ.Պատկան-
յանի բարոյախոսական ակնարկներն ու մանապահ հորդական նոթերը, Գ.Արծ-
րունու , ,Էվելինա, , , ,Աստուղ-ալտեղ, , վիպակներն ու ֆելիետոնները,
Լեոյի պատմվածքներն ու հողվածները:

Թարգմանական գրականությունը էպիգրոֆի մուտք ունենալով , ,Մշա-
կում, , , թերթը բավարարվեց այն գնահատողի և խրախուսողի դերով:

1 Տես Լ.Գևորգյան, , ,Սուրմ, , ասագիրը, Ս., 1982:

„Մշակը,, Լուսավորական օրգան,, վերնագրված 10-րդ գլխում ամփոփվում են „Մշակի,, „Հյուսիսավալից,, հետո որպես հալ Լուսավորչիչների երկրորդ սերնդի, ծառայությունները հալ ժողովրդին Լուսավորելու, նրան քաղաքակիրթ ազգ զարմնելու գործում: Արծրունին ժողովրդին կրթող չորս հաստատություն է տեսնում՝ մամուլը, եկեղեցին, դպրոցը և թատրոնը: Այսօր թերթել „Մշակի,, հավաքածուները, նշանակում է ծանոթանել նաև հալական դպրոցի պատմությանը, նրա տաղանդներին ու հոգսերին, նաև ձեռքբերումներին 19-րդ դարի վերջին քառորդում: „Մշակը,, առաջարկում է դպրոցը ռեֆորմի ենթարկելու, այն կլանքին մոտեցնելու, պոլիտեխնիկ կրթությունը զարգացնելու մի ամբողջ ծրագիր, որը համառոտն ու հետևողականորեն պրոպագանդվում է թերթի, կարելի է ասել, շուրջանշանը համարում: Հալ ժողովրդի ազգան տեսնելով կապիտալիստական քաղաքակիրթ հասարակարգում, Արծրունին մտահոգվում է նաև նոր քաղաքացիներ դաստիարակելու խնդրով: Միայն հասնելու միջոց է դիտվում արհեստագիտական և երկրագործական կրթության արմատավորումը, գերմանական, շվեյցարական, ֆրանսիական ու բուլղարական հավակարգերի և առաջավոր մանկավարժների ձեռքբերումներին ծանոթանալը՝ հալ դպրոցի սեփականությունը զարմնելու նպատակով:

Լուսավորության մասնալարհը հարթ չէր, նա շարժվում էր առաջ շարունակ հանդիպելով արգելափակ խոչընդոտների. ֆեոդալիզմի մնացուկները դեռ „տաքուկ անկյուններ,, ժւնեին, որտեղ երկարածօթում էին իրենց գոյությունը: Խուզարկել, երևան բերել, մտրակել ու վանել դրանք՝ կոչված էր „Մշակը,,: Հանրագումարի քերելով Լուսավորության, մամուլի շարժման առաջին պտուղները՝ դպրոցների, գաղափար քննելությունների քաղմացումը, մարենի լեզվով, սեփական ուղեւորտւարով ներկայացումները և ալւն, „Տխուր երևույթ,, առաջնորդողում /1872, հմր 173/ Արծրունին տրեցնող, տաղնալի է գտնում „հալ քնտանական կազմակերպություն,, նահապետական պահպանողականությունը, որի ղոնները գեռես փակ էին Լուսավորության համառ քայլումներին: „Ազգը առաջ է գնում, իսկ քնտանիքը ետ է մնում,, - մտահոգվում է Արծրունին՝ տղիտության, նախապաշարմունքների պարառ հող հանդիսացող հալ քնտանիքը պիտանի չգտնելով գիտակից քաղաքացիներ մատակարարելու գերին:

„Հալոց թատրոն,, խորագիրը մշտապես իր տեղն ունեւ „Մշակի,, էջերում: Իրար միացնելով ալդ բաժնի նյութները՝ կարելի է ստանալ մեր թատրոնի պատմությունը՝ նրա կլանքի դրամատիկ շրջաններից մեկում, երբ վտանգված էր նրա գոյությունը: Հալ թատրոնի հիմնադիր սյուներից երկուսը՝ Գևորգ Զմշկյանը և Միհրդատ Ամերիկյանը, թերթի խմբագրական կո-

լեզիալի անդամներ էին, ուրեմն՝ նաև թատրոնի հոգսերը անմիջականորեն խմբագրությունն քննողները: Ալդ հոգսերը Արծրունին զարծրեց իրենը, „Մշակին,, „Թատրոնը համարելով լուրսանակ կնեղանի լրագիր: Մոլիկերի, Օսարովսկու, Ֆոմկիլինի պիեսների ներկայացումն աղիթով գրած թատերախոսականներում „Մշակը,, թերությունների նուշնություն է տեսնում՝ արքելը ազգերի կեցեղում, ուրեմն ծրնալել ֆրանսիացու կամ ուսի թերությունների վրա, նշանակում է ծրնալել սեփական թերությունների վրա և ծրնալելով ազամվել վրանցից:

Ինչ վերաբերում է ազգային խաղացանկին, ապա Մուկուկյանի տաղանդավոր գրչի արտադրանքի զրվատումով „Մշակը,, ներկայացնում է իր իզեալները հալոց թատրոնի վերաբերալ: „Մեր բարձր ուսում ստացած Օսեկները,, առաջնորդողուս /1873, հմր 23/ Արծրունին արդեն հասարականուն է զարմնում „Քանզած օջախ,, հերոսի անունը, հին սերնդի գնմ նորի պալաքը համարելով հասարակական զարգացման առաջմղը ուծ: Իսկ երբ քեմաղրվում է Մուկուկյանի „Էլի մեկ զոհ,, պիեսը, „Մշակի,, առաջնորդողը սասնում է ալս վերնագիրը՝ „Մեր և հին սերնդի պատերազմը բեմիավրա,, /1875, հմր 20/: Մտորհակալության ուղեւոր հղելով գրամատուրգին՝ Արծրունին ավելացնում է՝ „նա իր պիեսավով, երև կարելի է ասել, արզաբացնում է մեր սեփական աչքում մեր գործունեությունը: Մենք անդալար անխաղաղաբամել ենք հին սերունդի վարմունքի գնմ. ալմ մենք մեռակ չենք զգում մեզ՝ մեր գործը տարած ենք համարում: Երբ լրագրությունը և քեմը ձեռք ձեռքի տված միևնույն զաղափարները կհալսեն, միևնույն նպատակին կծգանք,, - ալս ժամանակ սի հաաարկության բարոյական վերանորոգության գործը կարելի է աշողված համարել,,: Իրեև հալ առաջին թատերախոսներից մեկը Արծրունին մեծ նպաստ է քերել հալոց թատրոնի զարգացմանը, կոչնակելով ժողովրդի բուն ալրած կլանքը, ժողովրդի լեզվով և ժողովրդական լալս մասսաներին ներկայացնելու անհրաժեշտությունը:

Սահվանից քիչ առաջ „Հալոց թատրոն,, հերթական առաջնորդողում /1892, հմր 116/ վերսանի գլմեղով իր սիրած գուգահեղին, սեծ հրապարակախոք մամուլի և թատրոնի համագործակցությունը գնահատում է որպես Լուսավորական մեծ ուծ, իսկ զրեկան արդուները՝ կրաշաղկորված:

„Հալ կնոջ ազատագրության խելը,, „Մշակի,, մեծագույն ծաղալություններից մեկը գասհատված է գրքի 11-րդ գլխում: Հալ մամուլի հարուստ անգասատում գծվար է գնել մեկ ուրիշ զարեղական, որն ալգքան լալսուկն և հասակողմանիորեն քնտրկած լինի կանանց ազատագրության խելը: Պերմալոս է ալս զասը, որ կալաաաարտ հալուհիները

,,Մշակի,, հրապարակած նյութերով կազմեցին մի ժողովածու՝ ,,Հայ կինը,, որը թեև լույս տեսավ ուշացումով՝ 1912 թ. ,,Մշակի,, 40-ամյա հոբելյանի օրերին, սակայն հաստատեց անհերքելի մշտնջենականությունը: Գրքի առաջաքանուկ կանանց հանձնախույսը ,,կանանց հարցի ռահիբրայի,, մասին գրում է, որ նա ,,առաջինը զարթոցեց հայ կնոջ մեջ ինքնամանաշուքային զգացմունքը և լայնացրեց նրա աշխարհայացքը: Նա հանդիսացավ իրավագուրկ հայ կնոջ պաշտպանը: Նա առաջինը ծանոթացրեց հայ կնոջը լուսավորչալ ազգերի կանանց գործունեության հետ: Նա զուրս հանեց հայ կնոջը քնտանեկան նեղ շրջանից, հրավիրեց իր նրան հասարակական գործունեության լայն ասպարեզ,,:

,,Կանանց խնդիր,, խորագիրը մշտապես զբաղեցնում է ,,Մշակի,, սյուներից, շատ անգամ նույն կամ այլ վերնագրով գրվում առաջնորդողի տեղը: ,,Կինը մեզ հետ է,, առաջնորդողով /1877, հմր 29/ Արծրունին ուրախությամբ հաշվառում է նրա զարթոցի առաջին պտուղները. ,,Տասը տարուց ավելի չէ, որ հայ կինը վակված, ստրկացած քնտանեկան կայանքից զուրս եկավ և սկսեց փոքր առ փոքր մասնակցել մեր հասարակական կյանքին: Նա զարթավ վարժուհի, սկսեց հետաքրքրվել մեր լրագրական գործով, սկսեց մասնակցել հայոց թատրոնական ներկայացումներին, սկսեց գործել մեր լրագրության մեջ, սկսեց իր թույլ աշխատանքներով հարստացնել մեր գրականությունը...: Գեոուս նվազ թվացող այս երևույթների մեջ Արծրունին տեսնում է հասարակական նշանակալից հետևանքներ. այն րոպեից, երբ հայ կինը կմեկնի իր օգնության ձեռքը, ժողովրդի մասվոր և քաղաքական վերանորոգության գործը կարելի է հաջողված համարել: Նանանց ավելի քնդունակ զանեկով նոր զաղափարներ յուրացնելու և ամեն մի նոր շարժման մեջ իրենց մասնակցությունը քերելու գործում, հրապարակախոսը շեշտում է, թե պասսիվության մասնել ազ ուժը, նշանակում է մարդկությանը գրկել առաջադիմական ,,նշանավոր ուժից,, /1878, հմր 160/:

,,Իզական պրոլետարիատ,, հոդվածաշարում /1886, հմր 120, 122, 124/ Արծրունին իր մասնագրությունն է կիսում քննքողի հետ այն շաբաթա կրույթի առթիվ, երբ պոլիտեխնիկ կրթության քաղաքացիության հետևանքով հանրակրթական իզական զարթոցը արտազրում է կրթված կամ կիսակրթ իզական պրոլետարիատ, որը անգործության է դատապարտվում աշխատանքի հմտության վարժեցրած չլինելու պատճառով: Ուրեմն ոչ սիայն իզական կրթությունը, այլև աշխատանքային հմտությունների դաստիարակումը ժամանակի պահանջն է: Աշխատանքով ձեռք քերված անկախությունը Արծրունին համարում է կնոջ ազատության այն հնարավոր առաջին աստիճանը, որը կա-

րելի է իրականացնել հայ կրթականության մեջ, ապա կհաջողվեն տղամարդու հետ հավասար քաղաքացիական իրավունք ունենալու և այլ պահանջներ:

Սկրոպուլյան քաղաքակրթության պատգամախոս խմբավորվելով քննարկում է պատահանները զեւի նվերոպ, առաջավոր երկրների օրինակով ցույց առնել մարդկության մի կեսի իրավունքների հաստատման քարեքար ազգացույցությունը հասարակական քաղահանուր առաջադիմության գործում:

Տարիները հաջորդում են իրար և Արծրունին ավելի առատ հունձք է արձանագրում իր թերթի էջերում. հայ կինը հասնում է Ժնև, Եվրոպի, Լեյպցիգ, Փարիզ՝ քարծրագույն կրթություն ստանալու, մասնակցում է թատերական ներկայացումներին, գրական կրթությունների, համերգներին, ուսանողական ժողովներին, հիմնում կանանց քարեգործական քննելություններ, մանկական պարտեզներ և այլն: ,,Այդ քուր պերմախոս երևույթները տեսնելուց հետո, - հարցնում է Արծրունին, - կարելի է արդյոք չզարմանալ թե հայ կինը նախկին անխոս, ամեն քանի առջև խնայրհող, ամեն քան տանող, ամեն քան համբերող կրթություն էակից փոքր առ փոքր զարթել է իր պատվի մանաչող, իր իրավունքների համար գիտակցաբար քողոքող, թե քնտանիքում և թե հասարակության մեջ իր պատվի պաշտպանող, ինքնասեր, ինքնամանաչ անձնավորություն,, /1890, հմր 17/: Ավելացնենք, որ այդ քանում նա ի զեմս ,,Մշակի,, ունեցավ մի լավ լուրհրգաուս, մի օգնող ձեռք:

Կանանց խնդրի քննարկման իրենց մասնակցությունն են քերում նաև Իսֆահին՝ ,,Հայ կինը,, /1879, հմր 34-39, 42, 43/ և Լեոն՝ ,,Հայ կինը՝ Կարաբաղում,, /1886, հմր 67, 68/ քննարկում ուսումնասիրություններով, երկուսն էլ հայ կնոջը նահապետական սնուրջներից զուրս քերելու մասնագրությամբ շարազրված:

Թերթի թղթակիցները սիրով արձանագրում են այս սոն ավող ելույթներին, յուրաքանչյուրը պատմում իր երկրամասի կանանց վիճակի մասին, որը ցավալիորեն նույնն էր ամենուրեք: Ուշագրություն է արժանի մի հանդամար. ,,Մշակի,, նյութերում հայ կինը ոչ միայն ձեռնված էակ է, նա հայ օջախի պահապան հրեշտակն է, քաղաքական առաքինությունների մարմնացում և հենց զեւ համար էլ արժանի է իր վիճակի քարեգործության՝ ավանդական զիմագծի պահպանմամբ: Ահա Ալալցյանից ստացված մի նամակ, այն հուզիչ ձոն է հայ կնոջը. ,,Կարգության հետ նախելություն, պարկեշտության հետ վստահություն, հասնություն հետ վեհանձնություն, շքեղության հետ շափավորություն, զանկություն հետ աշխատություն, վայելչականություն հետ խնայողություն, պատվասիրություն հետ առաքինություն, գործնականության հետ իզնակակամություն, հյուրասիրություն, հալածի-

ընդուն և հայրենասիրութիւն - ահա այն ավանդական հատկութիւնները, որոնց մեջ ծնվում, ապրում, կրթվում, ամուսնանում, ծերանում, խրատում և մեռնում է հայ օրիորդը, կինը, մայրը, ահա Հայաստանի պահած այն հոգեկան գանձը, քննանկան սուրբ խնորք, աստվածային կրակը, որի ուժով պահել են հայերը իրենց ցեղական առանձնահատկութիւնները, ազգային և պատմական ավանդութիւնները... , /1879, հմր 69/: Այս նամակը , ,Սշակի, , Լավագույն շառակիցներից մեկին՝ Գրիգոր Նիկողոսյանի առաջին ելույթն է լինում, որին խմբագիրը հրապարակով շնորհակալութիւն է հայտնում նամակների բաժնում:

Նրբ Արծրունին իրեն նվաճում նշում էր հայ կանանց մասնակցութիւնը կրթութեանը, ինչպիսի ուներ հենց նրանց առաջին ելույթը , ,Սշակի, , իսկ էջերում: , ,Սշակի, , անվան հետ է կապվում հայ առաջին թղթակցութիւնների երեսն զաւու իրողութիւնները, որոնք շատ անգամ իրենց սուր հարցադրումներով առաջ էին անցնում, բանավիճում խմբագրի հետ, մի ավելորդ ապացույց տալով կանանց մեջ մեծ ուժ, համարժեք քաջութիւն, նորի զգացում հայտնաբերած խմբագրի խոսքերին: Սոսկվալից Ե. Բ. ստորագրած օրիորդը նույնպես արժանանում է խմբագրութեան շնորհակալութեանը՝ , ,շնորհալի գրվածներին, , համար: Հին, նախադասարկած քննանիքը զիւնելով կնոջ ստրկութեան շղթաների ծուլալանը, հայուհին քննելով է. , ,նա մեղքեր է մեկ անձնավորութիւնը, միշտ մեր անհասկանալի զարգացումը և հիւս ու կրթութեան էակներ ստեղծել մեզանից: Ենք ապրել ենք ուրիշների մշակով, սիրել ենք ուրիշներին հրամանով, ծիծաղել ենք բռնավորական մտային սպառնալիքով, մտածել և խոսել ենք ոչ մեր համոզմունքով, այլ ինչ թելադրել է մեզ հանգամանքը, - մի խոսքով մենք ստրուկ ենք եղել և միահավասար հարստացրված ենք եղել թե ֆիզիկական և թե քաղաքական ու մասվոր կողմերից, , /1877, հմր 70, 71/: Գիտակցութիւնը համարելով սկիզբ և ավանդ ազատութեան, թղթակցութիւն հայ կանանց կոչ է անում միավորել ուժերը՝ կազմակերպված պայքարի համար:

Մինչև կայանքի վերջը Արծրունին առիթն բաց էէր թողնում պաշտպանելու կանանց իրավունքները: Ահա, գրիչ վերցնելով ձեռքը՝ գրելու Գ. Սուրդուկյանի , ,Ամուսիններ, , պիեսի ներկայացման թատերախոսութիւնը, Արծրունին այն դարձնում է կնոջ դատը պաշտպանող մի հրաշունչ ելույթ, գեղարվեստական երկի հրապարակախոսական պաթոսը բնից փոխադրելով լրագրի էջերը: Զուգահեռ անցկացնելով ուղիղ երկու տասնամյակ առաջ ներկայացված Սուրդուկյանի , ,Էլի մեկ գոհ, , պիեսի հետ, Արծրունին խորափափանցորեն նկատում է, որ Անանիս ամենով դարձել է իր ազատութիւնը թանկ գնահատող Սարգսի, որը հեռանում է իր կաշառակեր ու անբարոյա-

կան ամուսնուց և առանձին, իր համեստ վաստակով կայանք վարում, իսկ ներքայեւը, որ չկարողացավ պայքարել իր երջանկութեան համար, դարձել է Արտաշես, որը պատրաստ է առուսնանալ իր սիրած կնոջ հետ ազատութեան թողիլը՝ ապահարգանք ձեռք բերելուց հետո: , ,Ամուսիններ, , պիեսը Արծրունին գնահատում է որպես ամուսնական կայանքի նոր արշալույսի ավանդ, որը հիմնված է նյութական և քաղաքական համեմատութեան, փոխադարձ ազնիվ շահերի և գիտակցական ամուսնական , ,ընկերակցութեան, , վրա /1890, հմր 4/:

Կանանց խնդրի վերաբերյալ Արծրունու ամենահուզիչ ելույթը , ,Երազ, , վերնագրված գեղարվեստական պատկերն է /1891, հմր 97/: Այս ավելի քան խորհրդանշական է. կենդանացած , ,նայր Հայաստանի, , ինքրից դուրս է գալիս ոչ թե իր հայրենիքի ավերակների վրա ողբացող գեղեցկուհի հայուհին, այլ արթնացած, իր իրավունքները մանաչել սկսող, ինքնագիտակցութեան մասնալարքը բռնած հայ կինը, որին հղված հեղինակի խնդիրը՝ քնքուշ ձեռքերով գլուխկան սպեղանի գնել մեր վերքերի վրա, , ,Սշակի, , խմբագրի վերջին պատգամն էր բոլոր հայուհիներին՝ թողափել հետամնացութեան շղթաները և լուսավոր մասնալարք ելնել: Հրապարակախոսի երազը չափազանց է մտքը երազ, այլ զոհար իրականութիւն:

, ,Սշակի, , և զրաքննութիւնը: Սա 12-րդ գլխի վերնագիրն է: Բացի մեր ներկայացրած , ,Սշակի, , կանան մեկ ուրիշ , ,Սշակ, , , նյութերի մի սովոր շարվածքով, որը, ցավոք, մասնալարք չի գտել զեպի ընթերցողը: Դրանք զրաքննութեան կողմից մերժված նյութերն են, որոնք այսօր վրաստանի կենսորոնական պետական պատմական արխիվի 480-րդ ֆոնդի սեղանակալութիւնն են: Դրանց քննութիւնը նույնքան կարեւոր է մի թերթի ուղղութիւնը բնութագրելու համար, որովհետեւ, որպես կանոն՝ թերթից դուրս են զգվել ամենատուր հոգվածները: Կնքուեալ է ասել, թե 80-ական թթ. երկրորդ կեսից, այսինքն վերահրատարակումից հետո , ,Սշակ, , կորցրել էր իր քաղաքական սրութիւնը, սուրբ տալով զգուշավոր, չափավոր լիքերալիզմին: Սակայն ծանոթանալով զրաքննութեան մերժած նյութերին, պարզվում է, որ զրա պատճառը ոչ այնքան արմատական զիջքերի զիջումն էր խմբագրի կողմից, որքան 80-ական թթ. սկզբից սաստկացած զրաքննական ուժի մը: Դժվար չէ հասկանալ, որ այդ ուժի մը ոչ միայն , ,վասնդավոր, , հոգվածները , ,կալանքի, , էր դատաւարում, այլև կանխապես ներազդում խմբագրի և հեղինակների վրա, նրանց մղելով նյութերին , ,ընդունելի, , ձև տալ, գաղել քննադատական կիրքը, մտնել չափավոր շրջանակների մեջ՝ թերթի գոյութիւնը պահպանելու համար:

Նախորդ շրջանում վստահված քաղաքական բարեհուսութեան շնորհիվ

,,Մշակը,, ավելի պակաս ենթարկվեց զրաբանական ավերածության, սակայն նրա զիմագիծը ևս խաթարվեց: Եթե 70-ական թթ. նա ազատորեն շարադրում էր իր քաղաքական ծրագրերը, քննարկում Հայկական հարցը, քննադատում մինչև Արևմտյան Հայաստանը գիսված պայքարով ազատագրելու խնդիրը, ապա Ալեքսանդր 3-րդի օրոք արևմտահայության դատի պայտապանի բերանին կապանք դրվեց: Մերոված նյութերի մեծ մասը վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին: Դրանց մեջ են Արծրունու առաջնորդողներն ու արտաքին անտույնությունները, Հայկակի անգուգական թղթակցությունները, արևմտահայ թղթակիցների նամակները:

Գրքանիշների ուշադրությունը լարվել է նաև քանդորների և գյուղացիների զրույթունը ներկայացնող նյութերը քննարկելիս, և կարմիր մատիտը իր գործը տեսել է: Սոցիալ-քաղաքական հարցեր շոշափող նյութերի քաղում շարվածքներ խափանվել են նույն անհոգի և միօրինակ մակագրությամբ. ,,Մշակի,, քանի՜ համարներ կարելի էր կազմել, լավագույնս համարները: ,,Մշակը,, հաջորդաբար զրաբանության են ենթարկել Ա.Մեկիք-Մեհարաբովը, Մեկիք Նուբարովը, Ալեքսանդր Քիշմիշը և Գ.Նարախանովը:

Գիրքը ունի նաև վերջաբան, որտեղ ամփոփվում են ուսումնասիրության հիմնական եզրակացությունները: Արծրունիի սովորությունն ունեք ամեն տարեմուտի հանդես գալ ,,Մշակի,, մեկ տարվա գործունեության արդյունքների ամփոփումով: Արդ, առանձնացնելով և իրար ետևից շարելով այդ յուրատեսակ ինքնակենսագրության երկու տասնյակ հատվածները, մենք փորձել ենք գնահատել, թե որքանով է անաչառ Արծրունիի իր թերթի վաստակները գնահատելիս:

Մեծ հրապարակախոսը իրավունք ունեք ,,Մշակին,, վերագրելու արեւելահայ իրականության մեջ եվրոպական տիպի լրագրություն սկզբնավորելու, մամուլը կյանքին մոտեցնելու, նրա անմիջական արձագանքը զարժնելու առաքելությունը: ,,Մտքակողական,, ուղղությունը նպատակ ունեք արթնացնել ազգի քնած հիւժերը, խարզանել նրա թերություններն ու պակասությունները՝ առողջ և անարգհուսի մեջ զննելով հայ հասարակության զարգացումը:

Տարիները հաջորդում են իրար, ,,Մշակի,, հեղինակությունն ու քաղաքական կշիռը անընդմեջ աճում է. 1877 թվականից լույս է տեսնում շաբաթը երկու անգամ, իսկ 1878 թ. դառնում է ասեսօրյա, բաժանորդների թիվը առաջին տարվա 500-ից աճելով հասնում է 1500: Արծրունիի հպարտությամբ նշում է, որ ,,Մշակը,, զարժել է քաղաքական թերթ:

Խմբագրի կրակոտ առաջնորդողները, Բաժժու հայրենասիրական հոգվածներն ու վեպերը ազգային ինքնամանաչումը և քնդվման ոգին լեթանելու

խնդիր ունենին, որի համար ուս-լուրքական դասերով և քաղաքական ժողովուրդների ազատագրական պայքարը անքան նպաստավոր հող էին ստեղծում: ,,Մշակը,, զարժավ ողնմասհայության դատի իսկական դատապաշտպանը, Հայկական հարցի խորագրին քննարկողը:

Արծրունիի իրավունք ունեք իր թերթը անվանելու ,,ազգային և մոլորեղական,, քանի որ նա գրում էր ընդդիմ մասին և այն կարգում էին ընդդիմ: Թերթի էջերը լայնորեն արժագրելով այնպիսի նշանավոր գեոմեկրատ գրողների, ինչպիսիք են Բաժժին, Ա.Արվարյանը, Մ.Փոքրեղալյանը, Ա.Թումանյանը, Ն.Արեւելյանը, Ս.Նիկողոսյանը, Է.Կոն, խ.Նալումյանը, ,,Մշակը,, մեծապես նպաստեց հայ գեոմեկրատական մտքի զարգացմանը, թեև նրա մայր-երակը միշտ մնաց ազատամակաւնությունը:

,,Մշակի,, ծառայությունների մեջ Արծրունիի լուրջագու նշել է նրա հրապարակախոսական ոմք, Լեզուս՝ ,,ընդդիմին նոր, պարզ, ամենքին մատչելի, կենդանի խոսակցական քաղաք,, որը չէր վախենում համաժողկային Լեզվագնծարանից նորամուծություններ կատարել, քանի որ առաջադիմության նոր զաղաքները հայ ժողովրդի անկախությունը զարժնելու կոչում ունեք:

Երբ ընդդիմ է ,,Մշակի,, հրապարակության ելկու տասնամյակը, խմբագիրն իրեն իրավունք է վերապահում ասել, որ ,,Մշակը,, ստեղծել է մի զարոց, իր հաստատուն ուղղությամբ, համակրողների մեծ քանակով, այնպես որ խմբագրության առկա կազմը իջնելու պարզալուծ անմիջապես կարող է կալմակերպվել նոր խմբագրություն, որը նույն ուղղությամբ առաջ կաններ ,,Մշակի,, հրապարակությունը: Հոգվածն ավարտվում է հուլիսի տողերով. ,,Տարունակները այնպես, ինչպես սկսեցինք և ինչպես գործեցինք քսան տարվա ընթացքում՝ մի ձևով քննելով, իսկ մյուս ձևով չահը,, - և միշտ զննել առաջ, մինչև որ կավանդենք մեր վերջին շունչը... Այդպես ենք հասնում մենք մամուլի պարտականությունը, նրա կոչումը,, /1892, հմր 125/: Այսպես է գրում Արծրունիին, երբ ծաղկում էր նրա ստեղծած զարոցը. իսկպես ,,Մշակը,, հրապարակախոսական զարդնոց զարժավ մեր շատ ու շատ հրապարակախոսների ու գրողների համար: Այստեղ իրենց մկրտությունն ստացան Բաժժին, Արվարյանը, Փոքրեղալյանը, Արախանյանը, Արախանյանը, Զաւանյանը, Է.Կոն և ուրիշներ:

Խոսելով արծրունյան ,,Մշակի,, վաստակների, խաղացած գերի, թողած ավանդների մասին, չի կարելի չշնչանել նաև նրա հասարակական ակտիվ գործունեությունը: Կենսականությունից զրկված մի ազգի կյանքում առաջատար թերթի համար քնական պիտի գլխել ոչ միայն հոգեոք-մշակութային օջախ, այլև կազմակերպիչ կենտրոն դառնալու իրողությունը. քաղում հան-

զանակութիւնները, ,,Արարատյան ընկերութիւնը,, սատարելը, արևմտահայերի ազատագրական շարժումներին օգնող կոմիտեի և զաղթականներին օգնող հանձնաժողովի ստեղծումը և այլ նախաձեռնութիւններ վկայում են նրա այդ դերի փայլուն կատարումը:

Արծրունում վիճակված չէր, սակայն, իրականացնելու իր բոլոր մտահղացումներն ու երազանքները: Նա մահացավ 1892 թ. դեկտեմբերին՝ իր կես դարը չբոլորած: ,,Մշակի,, տարեկրթյան երկու համարները և 1893 թ. առաջին համարը նվիրված են Արծրունու հիշատակին: Նրա աշակերտների ձեռքով զրկված մի հրապարակային երդում է դա՝ հավատարիմ մնալ հայ լրագրութեան մեծ վերափոխիչ և նորարար Արծրունու և նրա ,,Մշակի,, ստեղծած ավանդներին:

Առնանխոսութեան թեմայի վերաբերյալ լույս են տեսել հետևյալ աշխատութիւնները.

1. ,,Գրիգոր Արծրունին և նրա ,,Մշակը,, մենագրութիւնը, 1996 թ., 448 էջ:
2. Բուս առաջադիմական գրականութեան և հրապարակախոսութեան պրոպագանդան Գրիգոր Արծրունու ,,Մշակում,, ,,Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների,, 1986, նո. 11, 1 մ.:
3. Գրիգոր Արծրունին նվաճումափիլիսոփայական ընկալաւ, ,,Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների,, 1989, նո. 3, 1 մ.:
4. Գրիգոր Արծրունու ,,Մշակը,, և գրաքննութիւնը, ,,Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների,, 1990, նո. 9, 1 մ.:
5. Բուսական կողմնորոշման խղաքարտը /առնանխոսութիւնն ի վաշտակա-նութիւնն Գրիգոր Արծրունու/, ,,Գրական թերթ,, 1991, նո. 11, 0,5 մ.:
6. Քաղաքակրթութեան նվիրյալ պատգամախոսը /Գրիգոր Արծրունու մահվան 100-ամյակի առթիվ/, ,,Պատմա-քննախնդրական հանդես,, 1992, նո. 2-3, 1 մ.:
7. Կնոջ վիճակը՝ քաղաքակրթութեան ցուցանիշ, ,,Առաջադիմ,, 1993, նո. 3, 0,5 մ.:
8. Հայ լրագրութեան մեծ վերափոխիչը, ,,Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների,, 1995, նո. 2, 1 մ.:
9. Հայ լրագրութեան մեծ վերափոխիչը /Գրիգոր Արծրունու ծննդյան 150-ամյակի առթիվ/, ,,Հայաստանի Հանրապետութիւն,, 1995 թ., նո. 52, 0,5 մ.:
10. Հայ ազգասիրականութեան առաջնորդը, ,,Պայքար,, 1995, նո. 2-3, 1 մ.:
11. Արևմտահայութեան դատապաշտպանը, ,,Պայքար,, 1996, նո. 11-12, 1 մ.:

Великий армянский публицист Григор Арцруни (1845-1892), основав в 1872г. армянскую национальную газету европейского типа "Мотек", широко пропагандировал на ее страницах достижения мировой цивилизации. Обсуждая несущие вопросы времени, Григор Арцруни сумел сделать свою газету действительно силой, провозвещающей народ к павишавшей его нацио-нальное самосознание и политическую зрелость. Идеи публициста о просве-щении и экономическом развитии армянского народа, основанные на критери-ях общечеловеческого гуманизма и цивилизации, не только не устареели, но, приобретя новый смысл, стали актуальными и сегодня.

Материалы, опубликованные за два десятилетия в газете "Мотек", свиде-тельствуют о том, что этот орган был смелым, радикальным поборником армянского либерализма, объявившим борьбу с пережитками феодального уклада жизни в армянской действительности. Большая заслуга публициста состоит в том, что он, собирая вокруг газеты писателей-демократов и мыслителей, превратил ее также в трибуну армянской демократической мысли.

Григор Арцруни, один из последовательных поборников русской ориента-ции, на страницах своей газеты особое внимание уделял пропаганде рус-ской литературы и публицистики. Он стремился приобщить армянский народ к творчеству Пушкина, Гоголя, Белинского, Лермонтова, Тургенева, Салтыкова-Щедрина, Добролюбова и других выдающихся русских писателей и мыслителей, считая их творчество вехами в развитии армянской освободительной мысли и литературы.

Вождь армянского либерализма был первым деятелем, смело поднимавшим и рассматривавшим Армянский вопрос в своей газете. Решение этого несущего вопроса во время русско-турецкой войны он видел в соединении всех анти-турецких сил и призывал свой народ к восстанию по примеру восставших балканских народов, а после войны предложил лозунг "мирной войны", отдавая предпочтение решению политических вопросов цивилизованным путем. Многие идеи провозвестника общечеловеческой цивилизации сохраняют актуальность по сей день.

Работа состоит из предисловия, 12 глав и заключения. По теме диссертации имеется II основных публикаций.

2. 9/2